नं० ४३२८-घ

भाट्टभास्करः

नं० ४३२८-घ
पत्राणि ५-६
किन्तु का १५, २-६, ५५ संख्याकानि
पत्राणि अनुपलब्धानि पर
१३ संख्याके द्वे पत्रे वर्तेते।

43328
Missing
15, 26, 55
F. 59

सीतो स्त्रा भट पासकर

वहला द्द अंक ४२२८

[illegible]

गाद्भास्कर

द सद्धिवे
थे काबुद्धिः
दा ४

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः । ध्यात्वा जगत्त्रयेकिलितस्य विश्वेश्वरेऽपि नत्वा गुरुपदद्वन्द्वं विवेकविज्ञान ।
शानसंप्राप्तान्सर्वान्प्रार्थितविज्ञानम् । निःकुर्वे प्रबन्धमलसानां बुद्धिरक्षणे ॥१॥ मीमांसार्थप्रपञ्चेनेष्टं तं धन्तमलौक
थ्यां इत्येष जीवदेवेन क्रियते लौगाक्षिभास्करः ॥२॥ यथामति यथाशास्त्रं यथान्यायो नं समासतः । विवेचयं तु तन्त्राणां स्वसंग्रह
थविदां वराः ॥३॥ इह खलु दुःखप्राप्तिनिवृत्त्यर्थिनां प्रेक्षावतां धर्माधर्मविषयप्रवृत्तिनिवृत्ती दृश्येते । तत्र कार्येन वा धर्माध
र्मनिर्णयार्थमिमारम्भः ॥ धर्मो नाम वेदबोधितश्रेयःसाधनताको यागादिः । अधर्मो विवेदबोधितानिष्टसाधनताको ब्रह्मह
त्यादिः । तत्कथं निरपूर्वानिविधिरुपपादयन्ते धर्माधर्मशास्त्रप्रवर्त्तमाना ॥३॥ नयत्रापि धर्मे वर० धर्मान्तु प्रमादि
तत्त्वमिति धर्मः स्मृतिकीर्तनादि त्वेवं च प्रयोगात् । अत्र यो नय मि चारतान्निष्कर्षः क्रियते । तत्राद्यो धर्माधर्मौ प्रमा
णतः स्वरूपतश्च निरणीयेते । तयोः प्रमाणानि वेदमन्वादिस्मृतिशिष्टाचाराः । तत्र वेदस्यापौरुषेयत्वात्स्वतः ॥१॥
प्रामाण्यं । प्रत्यक्षादिप्रमाणानां रागमध्यस्थानां सत्यं जितसाध्यसाधनत्वबोधकस्यानर्थकप्रायार्थवादादिमयस्यापि ।
स्मर्त्तव्यः कर्मोपयोगित्वान्नामगतिस्थकादिना । तदस्मरणान्नाद्यविरुद्धाय । यतु वेदो वेदत्वज्ञानायमं वेदो वा वाच्य उ
दितः समादिन्यासममवेदद्दृति वेदि [illegible] बोद्धेः स्याः । [illegible] प्रोपत्ता

पां ते २

त्वे स्वार्थे प्रमाणमिति विवक्षते। यद्विवैते विधयः कर्तृपेक्षास्तु स्मृत्यनुमानिका कामविधयो हि तत्स्वर्गस्वरूपबोधकार्यकृता
न्नि सत्र विधयो हि तत्फलबोधकार्थवादवद्वेदमपि स्वार्थे प्रमाणं भवेत्। विधयो हि तत्कर्तृप्रतिपादकत्वेन। नचैवं वादः क
किंवक्तव्यं कालापकमित्यत्र न्याय शाखाविशेषसमाख्यानिः कठादय एव कर्तारो भवेयुर्नत्वन्ये स्यपरवेदसामान्या
कर्तृवचनादत्यादयः। वसिष्ठस्यार्षं विश्वामित्रस्यार्षमिति प्रतिवाक्यं स्मरणाद्वसिष्ठादय एव कर्तारो भवेयुः। नचेवाप
त्तिः। कठादीनां शाखावक्तृत्वं वसिष्ठादीनां काण्डकर्तृत्वमिति स्मर्यमाणत्वात्। अन्यतरस्याबाधमाप्रामाण्यप्रयोगात्। नवा
र्षस्मरणं दृष्टिर्दर्शनादिति स्मरणात् तत्र वाक्यदर्शनमात्रे पपन्ने न वसिष्ठादेः कर्तृत्वसाधकमिति वाच्यं। अ
ध्यापिसमाख्या पिते न प्रवचनादिना वोपपन्ना न कठादेः कर्तृत्वसाधिकेपि त्वैव कुं शक्यत्वात्। नचमानवादिसमा
२त्य ख्यानां प्रवचननिमित्तत्वापत्त्या मन्वादेरपि नित्यत्वापत्तिः। आद्येन नामलिखन स्मृप दृष्ट कर्तृस्मरणवशेन तासां कर्तृप
रत्वात्। वेदे तु न तासां तन्निबन्धननिमित्ता एव सर्वाः समाख्याः। नचाक्षरकर्तृक एवायं वेदः। तस्य सर्वज्ञत्वेनातीन्द्रियधर्मा
दिज्ञानसंभवेन कर्तृत्वसंभवात्। यस्य निःश्वसितं वेदा इत्यादिश्रुतेश्चेति वेत्। न। विकल्पासहत्वात्। किं यस्मिन्काले
स्मिन्काले सृजति तत्प्रतिकल्पं नादाः। तन्नावयवति कः वेदे धर्माधर्मज्ञानं वै नेतद्दृष्ट नानावात्वकल्पात
त्वां

2

रोत्पन्नप्राणिनां सुखदुःखोत्पत्तिर्न स्यात्। न द्वितीयः। एकैककल्पस्थितेर्येदं कल्पान्तरे सर्वे इत्यादुपदिशातीत्येवं कल्प
नानात्वे प्रतिकल्पं च नानागौरवस्यान्याय्यत्वात् तत्तद्वेदकर्तृकल्पे कृत्वा तमेककल्पान्तरे रूपदिशतीति चेत्तान्न अ
नादौ संसारे एकस्यैव सर्वनेकत्वेन तस्यैवोपदेष्टृत्वमिति नियंतुमशक्यत्वात्। कश्चिद्यदि पुनरस्मदादेरन्यज्ञानपूर्वकत्वदर्शि
ते नेश्वरेऽन्यज्ञानकल्पनाप्रसंगात्। नित्यज्ञानस्य च वेदप्रामाण्याधीनसिद्धित्वे नेतरेतराश्रयात्। ननु वेदप्रा
माण्येन बोधितनित्यज्ञानवत्त्वेनेश्वरस्य कर्तृत्वात् तत्कर्तृत्वेन वेदप्रामाण्यमिति यस्य निश्चयस्तं वेदादिति नि
श्चासंदिग्धप्रयत्नसिद्धत्वं वेदत्वं प्रवक्तृत्वमेवाहुन कर्तृत्वं। तस्मान्नेश्वरः कर्तेत्यन्य प्रवित्तारः। न च वनवरः प्रावाह
णि ×व× न्याद्यनित्यार्थसंयोगात् पौरुषेयत्वं। नित्यसिद्धवाच्यादिपरत्वे न च बरादिशद्यानां यथार्थविद्या
त्वानात्। दधिमोह्यादिवद्वाक्यार्थानादित्वेन बबेतादीनां यथावेदस्यापि नित्यत्वं कार्यार्थमित्यैव
मेव नव्यरूपानादित्वेन गणनादिवत्। सहानुपूर्वीविशेषं वर्णात्मकः। तत्र च वर्णानां स्वरूपं नित्ये विज्ञा ॥२॥
नुपूर्वीविशेषस्योच्चारणसामग्रीजन्यत्वात् केनित्यत्वे विशेष× सर्वेषां नित्यत्वे कालीयानुपूर्वीकाविद

×व×

तः२ स्य२

न्य

सीत्ति कार्यरूपेणाज्ञातत्वं । नैवं स्मृत्यादीनामपि स्वतन्त्रतया विधिविषयेपोगात्तदर्थादिवत्कार्यार्थत्वापत्त्या वे
नर दतुल्यत्वापत्तेः । तेषां प्रमाणेषु वेदज्ञानाधिकारस्य नास्मात्पृथक्त्वे न विशेषात्त्यपौरुषेयो वेदः ॥ स च वि
धिनिषेधार्थवादमन्त्रनामधेयात्मा । तत्र विधीनां विधायकत्वेन धर्मे प्रामाण्यं । विधायकत्वं चाज्ञातज्ञापकत्वम
नुमापकत्वं वा विधयो हि लिङ्लोट्लेटस्तव्यप्रत्ययात तावद्भावनाज्ञापकास्तदनुमापकाश्च । भावना नाम भाव्यतेऽनयेति व
गा करणव्युत्पत्त्या याकूलो व्यापारः । यद्वा भवतुर्भावयतेिप इष्यमित्यर्थे हि याजानुकूलव्यापारं कुर्यादित्यादिरूपेण भा
या वनायाः अज्ञातज्ञापने अनुमापने वा कुरुपयप्रवर्तना पदपर्यायो [illegible] भवति । अतो लिङादीनां भावनाविधायक डा
त्वेन मुख्यं विधित्वं । तत्र कानि स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवाक्यात्स्वप्रज्ञातं भावनां ... लिङादिशब्दत्रयज्ञाप
कत्वेन ह्यविदितभावनानुमापकत्वाद्विविधयत्वं ते । तेषां विधिवाक्यानामंशत्रयविशिष्टभावनाविधाय
कत्वेन भावनारूपे धर्मे प्रामाण्यं । द्विविधा च भावना शाब्दी आर्थी च । शब्दगतः शब्दातिलितो वा पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलो
व्यापारः शाब्दी । सोऽयं गाम्भानयेत्यादि लिङ्त्वेन वाक्यविधित्वय [illegible] अथ ऐतत्वेनै तद्ध्यनोम प्रवृत्त्यनुकूलव्या
पारवान् इति बोधो जायते । तत्र वायपोरयात्यां तिङादिशब्दानां वचनिष्ठप्रवृत्त्यनुकूलव्यापारबोधकत्वेन ।
कत्वं

आख्याधोषणाप्रेरणारूपाश्च वक्तुराशयविशेषाः प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारत्वेन रूपेण लिङादिभिरभिधीयंते । नेत्यादिति हि तत्त्वा
ख्यादीभावनेति कथ्यंते । प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवर्त्तनेति च । एवं वैदिकलिङादिश्रवणेपि प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवाननयं विधि
रिति बोधो जायते । न त्वेतद्वक्तेति तद्भावात् । हेतुसौत्वपि विद्धुन्नात्र लिङर्थे इति विधानाद्वक्ते इष्टश्रवणेपि ताहशोबोधो जाय
ते । तत्र वक्तुरीविधीनामचेतनत्वेन ताहशाशयासंभवात् तन्नैतः प्रेरणा शब्दनिष्ठः शक्तिविशेषः प्रवृत्त्यनुकू
3 लो व्यापारः कल्प्यते । स च शब्दगतत्वाच्छाब्दीभावना प्रवृत्त्यनुकूलत्वात्प्रवर्त्तनेति कथ्यते इति शाब्दाः । मिश्रास्तु धा
त्वादि [redacted] गतस्येष्टसाधनत्वस्य ज्ञातस्य प्रवृत्त्यनुकूलत्वात्तदेव प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारत्वेन रूपेण विधि
रिति धी [illegible] ष्टसाधनत्वाख्यं वा शाब्दीभावनानन्तु शब्दगतः शक्तिविशेषः प्रमाणाभावात् । उपपद्यते वाक्या
निधीयते तत्वाशेन । भावना [redacted] वक्ष्यमाणदोषात्सएव प्रवृत्त्यनुकूल एषां व्यापारः । आर्थभावनोनभि
धाने फलाद्यन्यथाभावेन पुरुषप्रवृत्त्यभावात् । अतो भावनाभिधानमेव प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारत्वेन रूपेण ॥३॥
क्रियते विधिनि [redacted] । प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवान् विधिरिति प्रतीतिश्चेत्सा नोपपन्ना । भावनाभिधानस्य
विधिगतत्वात् । तदेव शब्दगत्यौ तेष्टसाधनत्वाख्याशाब्दीभावनेत्याहुः । आर्थीभावनातु पुरुषगतः फला
(तस्यांश्च इष्टफलकत्वं विधिभिर्बोध्यते (यागादिष्टफलकत्वात्) (यागइष्टफलकत्वात्)

नुकूलो व्यापारः। अर्थात्फलं येनेत्यर्थः पुरुषः तत्कृतत्वादाख्या। आख्या शब्दस्यात वाच्यत्वात्तदंतर्गतं विधित्रयमाख्या
तत्वेन रूपेण नाम निधत्ते। लोके च पचति पचेदित्यादावाख्यातप्रयोगे पाकाद्यनुकूलव्यापारस्य पुरुषगतस्य प्रतीतेः
दि एवं वेदे पि वैजतिरुजैत्यादि श्रवणे पुरुषस्य फलानुकूलव्यापारात्मक भावना प्रतीतेराख्यातत्वांशेन विधिर्लिङ् पाः३
साभिधीयते। तस्यास्तु विधेः कर्तृत्वेनाख्यातत्या नाकानार्थ भावनावाचित्वं। तथा हेतु वाक्ये फलादि श्रवणेऽस्मिं
स्य न्नदन्वयानु[illegible]गाहित्या तत्रपुन[illegible]कांक्षितेष्यते। स्वाचार्थी भावनाश्रय मालिकैवा सर्वाख्यातानां करोतिना
विवरणात्। करोतेश्च यत्न[illegible]त्। अतः फलानुकूलव्यापारत्वेन रूपेणाख्याते यं लोभि धीयते। ननु यत्नत्वेन
रयोगत्वतीदत्याद्य चेतनकर्तृक×चि×त्तेकाख्यातप्रयोगेषु [illegible] यत्नरूपाख्यातार्थासंभवाद्यादिनिष्ठोगमनादि
नुकूलो व्यापारः पूर्वदेशविभागोत्तरदेशसंयोगादिरूपो लक्षणयाख्यातार्थः। कोऽदृश्यादिगत प्रयत्नो वाख्यातवु
वा प[illegible]रेण। न च लक्षणोपचारकल्पनं दोषः। बहुचेतनकर्तृकाख्यातप्रयोगानुसारेण लाघवेन यत्नस्य वाच्यत्वे निश्चि
तेऽन्या चेतनकर्तृकाख्यातप्रयोगाणामनेकविधव्यापारेषु लक्षणकल्पनं न्याय्यत्वात्। तस्माद्यत्न आर्थी भावनेति सि
द्धः। मिश्रास्तु चेतनाचेतनकर्तृकाख्यातानां [illegible] फलानुकूलव्यापारमात्रं भावनामन्तर्यं मान्ते।

भाट्टभास्कर

मात्र १

पचति पाके भाश्रियन्तेरघोजह्यतिजमनेश्राप्रियन्ते इति तु प्रयोगात्। कर्त्तरिप्रिनयह्लं [illegible] कार्यो। किंतु व्यापारसामान्यवाची। बीज
मंकुरं करोतीत्यादिप्रयोगात्। नचास्य मुख्यत्वे सति। औपचारिकत्वपुनः अतः करोतिनाविवरणं व्यापारसामान्यवाचित्वे मे वा॰
ख्यातानां गमयति। यत्तु लाघवादाख्यातवाचित्वमुक्तं तन्न। अनेकव्यापारव्यक्तिवाच्यत्वघटित अनेकामप्यनेकांसो वा अव्यात्याकृजा
पं ५ कूलव्यापारत्वस्य च वाच्यतावच्छेदकस्य तेनाँगीकारात्। यत्तु लस्य वाच्यतावच्छेदकत्वेनार्थकमतत्प्रवेशाद्। अनन्तु त्यत्वे सति
कूलव्यापारत्वस्य च वाच्यतावच्छेदकस्य तेनांगीकारात्। व्यापारसामान्यं भावना [illegible]ख्यातार्थ इत्याहुरिति संक्षेपः। इयं च भावना क्रियात्वात्करोतिं विना
सर्वं प्रयोगांगानुरच्यत्वात्फलानुकूलैर्व्यापारसामान्यं भावना ख्यातार्थ इत्याहुरिति संक्षेपः॥ इयं च भावना क्रियात्वात्कर्तारं विना
उपपन्नान माद्रियति। नत्वाख्याततानां कर्तरि शक्तिः। कृतिमान् लिङ्थनी। एवं च कृतिरूपायां भावनायां लाघवेन वाच्यत्वे सति तवे च कर्तुर्वाच्ये पै॰
नाँमाख्याते रेकवचनाद्युद्देशेन कत्वादि संख्यानन्वयरि सुद्दिकोऽस्यते। नवा शाब्दस्यैकर्तुः कथं शाब्दसंख्यान्वयः। तस्य लक्षणया शाब्दत्वांगी
कारात्। यद्येवमाख्यातस्याँगीकारे शक्तिमाश्रित्याविना भावेनवान्तोलक्षणया तु त्यत्वेकरणन्यायलिङ्गा। नपाख्यातानां कृतौ ः॰क
मे क्रियामाश्रित्य तद्वत्ति ×दा× कृ ग्लेतिरि एकः। धात्वर्थ नौ [illegible] वृत्तिक्रियास्वरूपस्वार्थाविधायिनां चर्चा सेषत्वात तत्र हत्वं मिश्रागं पत्तु ११८॥
स्त्येषु भावनाभात्वथान्नतिगुण स्नृतस्यकर्तुर्नेहरणा तरुतायां संख्यायां माख्याते रूप्यमानायां कर्तृकारकसंख्या विशेषाको
इ बोधेति निश्चा। रागाकृतुधात्वर्थ भावनयोरिव संख्यायाः प्रतियो [illegible] नेकवचनबोधा [illegible] सति कर्तृबोधः पश्चात्तु तद्यमानः ।धा
मयम म तीतसंख्याविशिष्टकर्तृविषय एवोऽस्य घातोः एवं च स्वर्गकामो यजेते त्यत्रभूतसंख्याविशिष्टस्य कर्तृत्वबोधेनाहृणस्य
बाधिकारित्वबोधात्स्य संख्यस्यानाधिकारोभवति। कर्तृबोधार्थं तु संख्यान्वये मुख्यस्यैव कर्तुरधिकारित्वादेकस्य अशक्तौ
मीत ५

ते

७ नावेनाद्वैपसे भवान्तवाच्यत्वे कर्म॥ इतनन्वजन्यः शब्दार्थ इति न्यायात्। साहित्यस्य चकर्तुः परिच्छेदक संख्यांशार्थो॥७

एवं त्व सख्यमंगं ततो विहाय बहूनामप्यधिकारः स्यात् । तच्चानिष्टमिति वक्ष्यते । तस्मात्संख्याविशिष्टकर्तृबोधकसुमोवा
न्निकेन भयमुक्तं । तस्माद्भावनाद्विप्रकर्षेण नैकत्वादिसंख्याख्यातैरेव वचनाद्यंशेन गम्यत इति संक्षेपः । इच्छुमेकत्वा
दिसंख्यावच्छिन्ना भावना फलं विशेषणं प्रत्ययेनोक्ता लोकानुकूलव्यापाररूपत्वात् । तत्रैव प्रेप्सितत्वेनेष्टसाधनत्वज्ञाने त्वेन
प्रवृत्ता भावनया सम्बध्यते । भावना हि केवलं पौरुषत्वोत्कृष्टभावनान्वितैव गम्यते । प्रवर्तना च यस्य तज्जनकत्वेनेति वस्तु
त इदं यत्तदेव प्रवर्तनाविषयो भवति यत् पुरुषेष्टफलिका भवेत् स्वप्रवर्तनातः ति ।। पुरुषस्य च साक्षात्फलं स्वर्गादि तत्साध
नत्वेन ज्ञातमिति तदेव भावनाभाव्यत्वेन संबध्यते । तत्र लोके पचेदित्यादौ यद्यपि धात्वर्थ एवमप्रमाणान्तरेणेष्टसा
धनत्वेनावगतो भवति तदा साध्यत्वेन व्यपदेशात्त्वाद्भावनाभाव्यो भवति । पाकं कुर्यादिति । यदि तु तथा न ज्ञातः स्वयं च
नेष्टः तदा नैव तद्भाव्यं भवति । पाकेनौदनं कुर्यादिति । एवं च स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ भावनाया भाव्याकांक्षायां यद्यपि धा ते
त्वर्थ एवैकपदोपात्तत्वाद्भाव्य इति प्रतीयते यागं कुर्यादिति तथापि तस्य द्रव्यव्ययायाससाध्यत्वेन स्वयमनिष्टत्वा
त्मानान्तरेण चेष्टसाधनत्वानवगमान्न भाव्यत्वं युक्तमित्यन्य एव मृग्यते । तत्र स्वर्गकामपदोपात्तः स्वर्ग एव । यद्यपि यत्न
साध्यभावनाया भाव्यो याग एव न तु स्वर्गः । यत्नेन हि याग एव साध्यते । साधिते यागे स्वर्गो भवति । न तु हि सिध्येयत्नेति
रमस्ति । तथापि विधिनासौ यत्नः प्रत्यक्षेणाप्यपुरुषार्थत्वात् । तेन यागानुकूलयत्नोऽस्तीति कामानामपि भावनायामु
उ स्वर्गं कुर्यादिति संबंध

भा॰ भो॰ ८

तदुपसर्जनं

देशपतास्तुपं भाव्यत्वे स्वर्गस्यैव । यथावेतनकामः प्रवर्ततीति लोके पाकानुकूलव्यापारात्मिकायां भावनायां मुद्देश्यत्वेन
नस्पृत्तहन्ता । न तु स्वर्गकामपदं पुरुषपरं । तं कर्तृत्वेन बोधयेन्न स्वर्गं भाव्यत्वेनेति वाच्यं ॥ भावनांशे
5 पादेव कर्तुरवगमात्रहो घन वैयर्थ्यात् ॥ न च स्वर्गकामनावान्नरकर्तेति कर्तृविशेषणं तया काम
नां बोधयति ॥ [redacted] ग कर्त्रोः स्वर्गकामनाकर्तृत्वेत्यर्थः ॥ यथा रहति प्रसूयमाने समुद्रं मनसा ध्यायेदिति रह
त्री स्यामारंन कर्तृसमुद्रमनो ध्यातृकर्तव्यं तद्वदिति वाच्यं ॥ तयासति कामनाया तोहृष्टं भावनायाः भाव्यमिति
दृष्येकस्यैतत्तद्वरं । कामयमानत्वेनोपात्तस्य स्वर्गस्य भाव्यत्वमेकं कल्प्येत ॥ धर्मिद्वयकल्पनातो हि वरमे
कधर्मकल्पना ॥ किंच ॥ यथैव कर्तुर्भावना स्वेपादेवप्राप्तेनेदंपरं तत्परं तथैव पुरुषार्थस्वरसादेव स्व
॥५॥ र्गकामनाप्राप्तेस्तामनूद्य तदुपबद्धः स्वर्ग एव भावनया पेक्षितो योग्यः संनिहितश्चेति भाव्यत्वेन संबं ॥५॥
ध्यते ॥ एतेन स्वर्गकामनानिमित्तत्वेन कर्तृविशेषणं यदि स्वर्गकामस्तदा यजेतेति परस्त्रीकामः प्राय
श्चित्तं कुर्यादितिवदिति प्रत्युक्तं ॥ यदि शाशेपबं भावनावेन कामनाया निमित्तता स्यात् तेष्यं ॥ परस्त्रीका
मनादेर्निषिद्धत्वान्न स्वर्गकामनाया विहितत्वाभावात्तद्वान्... मेत त्वौं न च कामनोपसर्जनस्य स्वर्ग
नापिविदितस्य यागादेः प्राधान्यात्तत्संज्ञा येनान

स्य [redacted] कथं तावना नाक्यत्वेनान्वय इत्यपि शंक्यं । यतः कामनोपसर्जनत्वं नाक्यत्वान्वयस्यानुकूलमेव । न ह्यकाम्यमा स्वर्ग
नं तावना नाक्य[illegible] तवतीत्युक्तं । निष्कृष्योपस्थित्या वा स्वर्गस्य नाक्यत्वेनान्वयः । ननु स्वर्गशब्दस्य चन्दने इत्यादि लोके प्रयोग[illegible]
तिसाधनद्रव्यवाची । यागश्च द्रव्यपि देह इति तत्साधनत्वेन स्वर्गपदं वा विधीयते । साधनमपि यागस्य वितुं काम्यत एवेति
कामनानुवादो ह्युपपन्नः । तेन स्वर्गः स्वसाधनत्वेन कामयते स यजेत स्वर्गो यागं कुर्यादित्यर्थः । एवं चैकपदोपात्तत्वाद्याग
एव तावना नाक्यं । पशुकाम इत्यादौ तु पश्वादीनामसंदिग्धद्रव्यवाचित्वं । अतो न फलपरत्वमिति चेन्न । स्वर्गशब्दस्य
द्रव्यवाचित्वाभावात् । प्रीतिमति द्रव्ये प्रयोगात् प्रीतिरहिते चन्दनस्मिन्न्ने वाप्रयोगात् । अव्यभिचारात्प्रीतिर्वाच्या न द्रव्यं नागर
त हीनि शेषणाविशिष्टे बुद्धिरिति न्यायाच्च । एवं चन्दनादिजन्याप्रीतिर्वाच्येति प्राप्ते ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति विधि
वाक्यशेषाद्यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरं । अभिलाषोपनीतं यत्तत्सुखं स्वःपदास्पदमिति यस्माद् दुःखासंभि
अविच्छेदा न्नी सर्वेऽपारलौकिकी प्रीतिः स्वर्गशब्दवाच्येति गम्यते । सा च न साधनत्वयोग्येति नोभयत्र मन्यामहे अतीमः ॥ कामना व्य
यफलत्वे मुख्या सती न साधने गौणी तु गौणी फलं तु पश्वादिरुपादानां च साध्यमिति प्रीतिमद्द्रव्यवा तू
चित्वे कामनोपपन्नं तद्भावनाया प्रधानमेव्याप्येत्याद्याव्यवस्थापनं रोगाभावे भौक्यपर

मी० मा० २

त्वमेव युक्तं॥ तस्मात् स्वर्गकामादिपदश्रवणेऽस्वर्गादिकमेव भावनानामाख्यमिति॥ यत्रापि
फलपदं न श्रूयते॥ यथा विश्वजिता यजेतेत्यादौ तत्रा॰ प्यध्याह्रियते न त्वत्र यागस्य नामत्व
मुक्तं युक्तं॥ तत्र किं पदमध्याहर्तव्यमित्यपेक्षायां विधिस्वारस्यावगतसर्वपुरुषप्रवर्तक
त्वाबाधाय सर्वाभिलषित॥ स्वर्ग एव भाव्यमुचितमिति स्वर्गकामपदं कल्प्यते॥ पापक्षयस्तु
सर्वाभिलषितोऽपि प्रतियोगिज्ञानाधीनज्ञानो विलीनोपस्थितिकः स्वर्गस्तु भाव रूपः शीघ्रमु
राम ॥६॥ कं पतिष्ठते॥ नचैवमुपस्थितोऽर्थ एवान्वीयतां तद्वाचिपदाध्याहारे तिवाच्यं॥ शाब्दी ह्याकांक्षा राम ॥६॥
शब्देनैव शाम्यतीति नियमात्॥ ननु स्वर्गायेति पदं कल्प्यतां किमिति कामनापुरुषानुवा
दकं उपस्थितं न स्वर्गपदं स्वर्गकामपदं कल्प्यते॥ नच नावनाभाव्यं कामपदे पदेनैवार्प
णीयमिति नियमः॥ चेतनाय पचति सर्वे ह्यतः कामेष्वादर्शपौर्णमासेष्विति लोके वेदे यो ह्यनु

पदार्थापितदर्थ एवादितिचेत्॥न॥संप्रदाने हि चतुर्थी मुख्या जाहृतिकी तादर्थ्ये रो॥अत एवोपपद विभक्तेः कारक विभ
क्तिर्बलीयसी॥अत एव संप्रदानत्वायोगात् तादर्थ्यचतुर्थी कल्प्या॥स्वापतेः शब्द प्रयोगे विभित्यभाव केषु
यो स्या मह दूतिन्याया जाहृतिकी सानकत्वपितुर्मुचिता। स्वर्गकामपदेत्वनुवादत्वयं लक्षणातोऽपायः। अत एवश्रुते
स्वर्गकामपदे अनुवादत्वमाश्रीयते न तु श्रुते पदे स्वर्गलक्षणा। तस्मात्स्वर्ग कामपदं कुत्स्नं। किंचानवेदे स्वर्गाय इतीप
दं फलपरं दृष्टं। अपि हि स्वर्गकामपदं। एवं पुंकल्पितत्वेन प्रसक्तस्याप्रामाण्यस्यानिरासे मुख्यो हेतुर्वेदान्यथानुपप
त्त्याकल्पितत्वरूपो यद्यपि द्वयोरपि रविशिष्टः। तथापि वेदस्य स्वरूपोपजय हेतुः स्वर्गकामपदं एवास्ति। अन्यथा
यं हेतुरपि प्रस्तावदेशान्तरेस्थितमानीयत इति वदता। नत्वनेनतानाव्येणानुषंगः। उक्तावसंबंधव्यवधानेनु
षंगाभावात्। तस्मात् विश्वजिदादौ स्वर्गकामपदमध्याहृत्य स्वर्गो भावनाभाव्यत्वेनान्वेतीति सिद्धं। कश्चित्त्वार्थवा
दिकमपि स्वर्गो भावनाभाव्यं भवति। यथा रात्रिसत्रास्य कर्मविधिशेषे प्रतितिष्ठंति ह वा य एता रात्रीरुपयंती
त्यस्मिन्नर्थवादे प्रतिष्ठा। तद्धि सर्वत्र यत्र भावनाभाव्यत्वेन कल्प्यते। यद्यप्ययमर्थवादो वेदस्य प्रामाण्यस्यावक

भा
७

त्वान्न स्वार्थे प्रमाणं। तथापि सकलस्यैव मनुपस्थितं प्रतिष्ठाफलं भावनयापेक्षितं योग्यं सन्निहितं चेति तदावि प्रति

ष्ठाकाममपदं विधावध्याहृत्य साध्यत्वेनान्वीयते। अनुपस्थितस्य स्वर्गादेः कल्पनातो ऽनुपस्थितस्य फलत्वकल्पना लघी

यसी। यद्वा विपरिणामे नेदमेव वाक्यं फलसंबंधं बोधयतीति प्रतीतिष्ठंतीति सन्नतत्वेनोपपद्यंतीति च विधित्वेन वि

परिणम्य यदेतच्छ्रूयते प्रतिष्ठा संतिष्ठन्ते एता रात्रीरुपेयुरित्यर्थ इति मिश्राः। रात्रिवद्वेतु त्वदंतत्वेन विपरि

७ णामः प्रतिष्ठास्यंतीत्युक्तं। एवं सुवर्णं हिरण्यं भार्यं दुर्वर्णो ऽस्य भ्रातृव्यो भवति। अत्र विहितस्य हिरण्यधारण

स्य वैरि दुर्वर्णता रूपं फलं। अत्र भविष्यतीति णाको ऽस्य एवं तत्त्वेन विपरिणामः। कश्चित्तु भवतीति विं

नाव्यं भवति। यथा स्वाहाकारं यजतीति विहिते पंचमप्रयाजे स्वाहाग्निं स्वाहा सोममित्यादि मंत्रप्रकाशि

तानामंगप्रधान यागांगभूताग्न्यादिदेवतानां मंत्रांगत्वात्तु पपत्त्या देवतात्वं कल्प्यते। तद्दैवतो देशो राम

७

१ अंगप्रधानदे

ष्टं १ दतङ्

नक्रियमाणेष्वागस्त्वादेवताः प्रकाशयति। इष्टं च देवताप्रकाशनमपि स्मरेणायेति तदेव यागमात्रत्वेन व
च्यते॥ स्वस्वाहाकारयागेनांगप्रधानदेवताप्रकाशनं कुर्यादिति॥ देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागात्मकस्य या
ष्टं गस्य देवतोद्देशांशेनेदं नोद्यदुर्द्रव्यत्यागांशेन त्वहूर्षं च स्यते॥ तदंग्रेव ह्याम॥ एवं सूक्तवाकेन प्रस्तरप्र
हरणेत्यत्र प्रस्तरस्य दर्भमुष्टिप्रहरणप्रहरणत्वेनेदं द्यावापृथिवीत्यादिर्नमो देवेभ्य इत्यंतः सूक्तवाक
मंत्रो विहितः॥ मंत्रस्य च क्रियांगत्वं क्रियाप्रकाशनेन क्रियासंबंधिप्रकाशनेन वा॥ अयं च मंत्रो न प्रहरण २
कृतो क्रियां प्रकाशयति। किंतु सांगप्रधानयागांगभूताग्न्यादिदेवताः प्रस्तरद्रव्यमायुरादीनि च फला
नि प्रकाशयति॥ एतानि यदि क्रियासंबंधीनि भवंति ततस्तत्प्रकाशकमंत्रस्यांगत्वमुपपद्यते तद्
ति प्रहरणक्रियासंबंध एषां वक्तव्यः॥ अग्न्यादिदेवतानां च तत्संबंधो न यागमंतरेणोच्यमान
मानद्रव्योद्देश्यत्वाद्देवतात्वस्य॥ ततः प्रस्तरद्रव्यकोऽग्न्यादिदेवताकः आयुरादिफलकः सूक्तवा

भा॰ भार

राम ॥८॥

कःकरणकः प्रहोमविशिष्टो यागश्च विधीयते ॥ स्वाहाकारे पार्थिवा होमो[illegible] ॥ तस्य भाष्यकारो ज्ञायां देवतोद्देशी
शेनेष्टदेवताप्रकाशनं त्यागांशेनाहवषट्कारकर्मायुरादिफलं प्रक्षेपांशेन प्रतिपत्तिरिति भाष्यानि कल्पसि
तत्रैव भाष्ये मंत्रवचनेन तृतीयं सामर्थ्यादिति विवेकः ॥ एवं समस्तांगभावनानां सामर्थ्यादिवशेन
हष्टादृष्टकल्पप्रकाररूपभावकल्पने त्वग्रे प्रदर्शयिष्यते ॥ न तु तत्रापि यागस्य भाव्यत्वं ॥ एवं नि
त्यनैमित्तिककर्मभावनानां निमित्तश्रुत्यनन्यथानुपपत्त्या पापक्षयरूपभाव्यकल्पना ॥ यथा
यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादित्यत्र यत्तु सर्वं कश्चिद्वार विहितणमुल्प्रत्ययांतेन याव
ज्जीवपदेन यावज्जीवोपबंधमत्साकल्येन जीवनस्य यावत्पर्यंबं चाप्रतीयते ॥ तच्च नांगांगि
भावरूपः ॥ सकलजीवनं न स्वैकहोमांगत्वासंभवात् ॥ होमाभ्यासकल्पने अनुनाभ्यासो

राम ॥८॥

त

त्वश्चेत ॥ न च मुख्यं संभवतीत्युक्तं ॥ तेन निमित्तनैमित्तिकभावः कल्प्यते ॥ तथा सति यावन्निमित्तं नैमित्तिकी

नुष्ठानं । न्यायप्राप्तमिति निमित्तभावस्याप्यसंलक्षणा ॥ यावज्जीवं संततानुष्ठाने प्राप्ते सायं जुहोति प्रातर्जुहोतीति

कालद्वयस्यैकवाक्यत्वेन सायंकालावच्छिन्ने प्रातःकालावच्छिन्ने सकृत् जीवनेनिमित्ते होमः कार्य इत्य

र्थः संपन्नः ॥ अयं च होमो नियतनिमित्ते विहितत्वान्नित्य इत्युच्यते ॥ तद्भावनायामुद्देश्यपदाकांक्षायां

न विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गकल्पनं ॥ नित्यानित्यसंयोगविरोधप्रसंगात् ॥ स्वर्गो हि न सर्वदा सर्वेषामिष्टः क

दाचित्कोद्देश्यतावच्छेदकस्यापि संभवात् ॥ न चानिष्टं भावनाभाव्यं भवतीत्युक्तं ॥ तत्र नित्यहोमभावना

यामनियतेष्टसंयोगो विरुद्धः ॥ अर्थवादमंत्रयोः फलाश्रवणाच्चेन्न तद्द्वेनापि भाव्यकल्पनं ॥ अत

सर्वदा सर्वेषामिष्टः पापक्षय इति स एव भाव्यं कल्प्यते ॥ कामिनां मुमुक्षूणां वा दुःखं द्वेष्यमिति तज्जनक

पापस्यापि द्वेष्यत्वात्तत्क्षयः । सर्वेषामिष्टः एवं निमित्तश्रुत्यवगतं नित्यत्वमुपपद्यते ॥ अपि च नित्ये कर्म

ण्यर्थवादे च पापक्षयः श्रूयते ॥ यथा प्रजापतिर् [illegible] हि न साधु लोके भवतीत्यर्थवादे ॥ एतानि

त्र

वेभ्यश्चित्कारेवस्यामः॥ संध्यावंदने च यदह्नापापमकार्षमिति मंत्रे॥ तस्मात्सर्वनित्यकर्मसु पापक्षयो भाव्यः॥ ए
भा॰ वं नैमित्तिकेषु॥ यथा जाते शेषे वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते इत्यारभ्य यस्मिन्जात एतामिष्टिं
राम ८ प निर्वपति पूत एव स तेजस्व्यन्नाद इंद्रियावी पशुमान् भवतीत्यनेन वाक्येन विहितायां॥ इयं हि काम्येति
त्के पुत्रजन्मनिमित्ते विहितत्वान्नैमित्तिकीत्युच्यते॥ अस्यां भाव्याकांक्षायां निमित्तमुत्पन्नमन्यथानुपपत्त्या
पापक्षयोऽर्थवादात्पुत्रगतपूतत्वादिसमुच्चितं भाव्यत्वेन कल्प्यत इति मिश्राः॥ राणके तु पुत्रगत
नै पूतत्वाद्येव फलं तस्य तु फलं पापक्षयः॥ पुत्रान्स्नुरभिनान्कुर्यादिति विधिश्रुत्यः॥ तेनैव जातेष्टेः
१ सावत्स्यकता नुपपन्ना॥ ननु जातेष्टेर्भाव्यद्वयमित्युक्तं॥ सर्वथाप्यस्तिपापक्षयो भाव्यः॥ एवमित
रनैमित्तिकेष्वपि॥ तस्मान्नित्यनैमित्तिकेष्वपि पापक्षयो भाव्यः॥ अकरणे च प्रत्यवायः अकु
र्वन्विहितं कर्मेत्यादिवचनादिति मिश्राः॥ राणके तु अकरणजनितप्रत्यवायपरिहार एव भाव्यं
राम ८ न तु पापक्षयः॥ विकल्पासहत्वात्सर्वपापक्षयस्य फलत्वे एकेनैव तत्सिद्धेरितरवैयर्थ्यं॥ विधि

त्पापक्षयस्य फलत्वे क्रियतां पापानां क्षयः क्रियतां नेति नियामकाभावादुक्तं ॥ सर्वेषां न यागस्य भावकत्वं । तस्मा
त्सर्वं तावानानानानाभाव्याकांक्षायां फलत्वपर्यवसायि हायेऽनाव्यं पार्थ्यन्त्वेनान्वेतीति सिद्धं ॥ यत्त्वनुमतं ये एवैष साध
तत्र नत्वेन ज्ञातो भवति स एव भाव्यत्वेनान्वेतीति यथा व्रीहिभिर्यजेत स्वर्गकामो होतीत्यादि गुणविधौ ॥ व्रीहिभिर्यागं
कुर्यात् स्वाहाहोमं कुर्यादिति संदेहः ॥ इष्टं चानाव्याविशेषान्विता भावना करणमपेक्षते ॥ केन कुर्यादि
ति ॥ तत्रैव पदोपात्तत्वाद्व्रीह्यर्थः करणत्वेन संबध्यते ॥ यद्यपि यागानुकूलव्यापारे क्रिया भावना ता
न यागेन ऊनयाते प्यतु तथा यागएव जन्यते न कापि व्रीहियागे साफल्योपपहिता भवतीति फलोप
हितायां तस्यां यागं करणमित्युच्यते ॥ तदीयफलकरणं यागइति यावत् ॥ अतएव भावनानाव्याप्ति
दा र्वर्त्तेत्वं कं भावनाकरणत्वमिति सांप्रदायिकाः ॥ ननु स्वर्गकामो यजेतेत्यत्रास्तां यागः करणं यत्र यागोऽप्य
पदं श्रूयते सोमेन यजेतेत्यादौ तत्र द्रव्यमेव करणत्वेनान्वीयतां ॥ तृतीया यथा तस्य करणत्वबोधे केर्याग

भा० स्तोत्रव्यो गौ॥ संस्कृतेन सोमेनेष्टं भावयेदिति॥ मैवं॥ एकपदोपात्तत्वाद्यागः करणत्वेन प्रतीयते॥ पदांतरोपात्तत्वा
राम १० त्सोमो विशेषेण॥ ततो यथानुयागगतमेव करणत्वमुच्यते॥ सोमप्रातिपदिकेन सोमवद्यागलक्षणया सोमविशि
ष्टो यागः करणत्वेन विधीयते॥ अन्यथा यागस्य सोमांगत्वे सोमे संस्काररूपमदृष्टं कल्प्येत॥ वरं याद्दृष्टकल्पना
तः शाब्दसंबंधेन दृष्टरूपा लक्षणा॥ सोमस्य यागार्थत्वं दृष्टद्वारेणेति मत्वर्थलक्षणया सोमविशिष्टो यागः क
10 रणी सोमवता यागेनेष्टं भावयेदिति॥ येनु तृतीययैव करणत्वविशिष्टो यागो लक्ष्यते सोमकरणकेनेति तद्धि
तन्न तु पर्यंतासु पपदेषु यास्ये यो वाक्यार्थो भवति वसंताय कपिंजलानालभेतेत्यादिषु प्रकृत्यामत्वर्थल
त्वा क्षणायां प्रत्ययार्थदेवतादेर्मत्वर्थयागेन्वयः॥ ग्राम्योतिसवानुपपन्नः इति तत्र प्रत्ययेमत्वर्थी वा व्याप्तिदे नहृणा
वत्येन वसंतदेवत्येन यागेनेति प्रा सोमेनेत्यादावपीत्याहुः॥ तल्लक्षणाद्वयं प्रसज्यते॥ ततो याग
हि विहितं करणादि याकारकं तैर्यै वान्वेति नान्येन ह्रतं तत्करणादि पदान्निहितं तु क्रियान्वये नान्वेति॥ न हि राम १०

ःसएवक्ता वनाकरणं॥ द्रव्यादिप्रकृतौ प्रत्ययेना मत्वर्थलक्षणयातत्र विशेषणं॥ ॥यत्तु त्रेधा वाक्यांतरेण प्राहो मत्वर्थ
=तु=
भवति दंडेन घट इति भवति तु दंडः करणं घट इति॥ एवं च सोमेनेति तृतीयोपात्तस्य करणत्वात् करस्य क्रिया
य न्वये योग्यस्य यागान्वया येष्यत यो पपद्यते ति सिद्धं यागस्य॥ पुनश्च तेन यागलक्षणेति॥ तथैव तद्धितांतो वग दा
साश्रितेन तु वृत्ती यांते स्योकार्ये॥ प्रकृत्यैव मत्वर्थलक्षणायां वादितिसंक्षेपः॥ तस्माद्द्रव्याद्युपपदे ग्रव
णे पि मत्वर्थश्चेद प्राप्तस्तत्र तस्य भाव्यत्वाद्द्रव्या देवकरणीय पाद ग्नाज्जुहोतीत्यादाविति युक्तं॥ क्वचित्तु द्रव्य
देवतासंबंधलक्षितो यागः करणी न यथा श्रुतो मत्वर्थः॥ यथा सोमायैवं [illegible] निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकाम इत्यादौ॥ सका
न अत्र हि ब्रह्मवर्चसप्राप्त्यर्थं कौ दैयाभावना यां निर्वपः करणं तस्य द्रव्यदेवतान्वयासंभवात्॥ द्रव्यस्य मान
द्रव्योद्देश्यात्ते हि देवता॥ अतो द्रव्यदेवतान्वययोग्य यागरूप यागक्रियागर्भे निर्वपादि क्रियागर्भे विभेति॥ सूक्त न
न हविषोच्यते इति देवतात द्धितानुशासनेन सूक्तदेवतयोः प्रकाशनक्रियागर्भस्य देवदेवतयोश्च कर्मव्युत्पन्नत्व
त्वः परोक्षप्रत्येयो द्विकयागरूपहोमैत्रि यारूप संबंधस्य उक्ते॥ अतः सोर्यपदेन द्रव्यदेवतान्वयं बो
२ बौधि धयतांसदनुपपत्त्या यागो लक्ष्यते स भावनाकरणं॥ यत्तु स्तुयोदकप्राप्तनिर्वापानुवादो मत्वर्थं करणत्व

सूपर गर्भे २ सवि ३ सावधा १ ४ सास्य देवा

द्रव्यदेवताद्विगं

पिद्ध्रांतान्तुरोधेन नैयागांगि रूपस्वार्थसंबंधेन यागं लक्ष्यति॥ एवं च क्रतुनो पपदेन वाक्यद्दितो यागः करणं न तु नि
र्वीपद्रूते॥ कवित्तुफलकर्मिकायां भावनायां गुणस्य करणं कत्वर्थस्तुतस्याश्रयत्वेनान्वेतिय थाद ध्नेन्द्रिय
कामस्य जुहुयादित्यादौ॥ अत्र हीन्द्रियकर्मिकायां भावनायां दध्निकरणेन तु होमः॥ तस्याग्निहोत्रं जुहोतीति धा
त्वविहितस्याग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति वाक्यविहितफलसंबंधस्य दध्नाजुहोतीति वाक्यविहितदधि

उत्पत्ति संबंधस्य च पुनः फलगुणसंबंधं भावनांकारणात्॥ फलांतरसंबंधेवाद ध्नः पदग्राहस्यनियमोपिविधे
यः स्यन्यथा पयसाद्रिद्रू क्ते विंक्ताणित्पदध्नः पदे ग्राहस्यपाक्षिकानुवादो न घंक्त स्यात्॥ एवं चप्राहोहो

द्रियं मेद्दयवो घनेवि ध्याचन्ने वोचयेदः॥ होमेनैष्टं कुर्यादिष्टं वैव होमं कुर्यादिति यदि ह्यचहोमोपि वायेतेत
तो दधिविशिष्ट एव भावनाकरणीस्यात्॥ दधिमत्ता होमेनैन्द्रियं भावयेदिति॥ तस्य च सिद्धरूपस्य व्यापा
रानाविष्टस्य करणत्वानुपपत्तेहोमकरणकहोमरूपव्यापाराविष्टं करणमिति गम्यते॥ इदं च होमस्या

फल श्रयत्वेन तत्संबंधेन दधिकरणीभवति॥ यद्व्यापारसंबंधो गुणः फलाय विधीयते स व्यापारः प्राश्रयइ

द्रियं भावयेदिति सतुप्रासत्तान्नविधीयते कर्मांतरं तु संनि
सान्निहिते होमे तत्कल्पकत्वश्रोतरादिप्रमाणाभावात् ११

तुच्यते॥ एवंच जुहोतिः प्रकरणादाश्रयत्वेन प्राप्तं होममनुवदति॥ ननु स्वयमाश्रयत्वेन होमं समर्पयति
दध्नः फलसंबंधबोधने चाश्रयबोधने च विध्यावृत्तिर्वाक्यभेदः स्यात्। दध्नेंद्रियं कुर्याद्धोमं कुर्यादिति
तेन प्रकरणकल्पितेन विधिनाश्रयसंबंधे प्राप्ते दध्नि फलभावनाकरणं विधीयत इति राणकः॥
मिश्रास्तु तत्रोक्तं दध्नि गतं करणकारकमेव फलभावनाकरणी दध्नि गतेन करणत्वेनेन्द्रियं
भावयेदिति॥ प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतस्तयोः प्रत्ययः प्राधान्येनेति तैर्नियुक्ते तस्य प्राधान्यात्॥ तत्रोपा
ख्यस्य च तस्य कारकांतरान्वयेऽयोग्यत्वे विजहल्लक्षणयापि करणत्वान्वययोग्योपस्थितिः॥ कारकं च स
र्वं क्रियानिरूपितमेवेति करणत्वं किं क्रियानिरूपितमित्यपेक्षायां प्रकरणाद्धोमक्रियानि
रूपितमिति गम्यते॥ ननु प्रकरणाद्दध्नः कल्प्यते॥ जुहोतिश्चानुवादः प्रत्ययस्य चुत्वार्थं प्रयुज्यते
ते एवं च दध्निगतेन करणत्वेन होमनिरूपितेनेंद्रियं भावयेदित्याहुः॥ भाष्यवार्त्तिकयो रूपनयमुक्तं

भा॰ तत्स्मात्सर्वज्ञावनानी धात्वर्थः करणं किंचिदुणोपितत्राधात्वर्थो नाव्यःसाश्रयो वेति संक्षेपः॥ इयं च स्वर्ग थं
राम कामो यजेतेत्यत्र करणांश्चे ताभावनेति कर्तव्यता मपेक्षते यागेन स्वर्गं कुर्यात्कथमिति॥ कर्तव्य
तापाविशेष इतिकर्तव्यता॥ मिश्रमते फलानुकूलव्यापारात्मिका भावना कर्तृव्यना रूपे णो[illegible]
विशेषरूपमपेक्षते कथमिति केसो व्यापार इत्यर्थः॥ किंरूप[illegible] श्रेयमु प्रकारे॥ सामान्यस्य प्रभेद
को विशेषः प्रकारः॥ भावनारूपस्य व्यापारसामान्यस्यावास्यातोक्तस्य भेदको विशेषः प्राकांक्ष्यमा
१२ णः प्रकार इत्युच्यते॥ यथापचे तपाकं कुर्यादित्युक्ते कथं प्रकारइत्याकांक्षा भवति तत्र फूत्करणा १२
दिव्यापारविशेषोन्वेति तथा यागेन स्वर्गं कुर्यादित्युक्ते कथं प्रकार इति व्यापारविशेषाकांक्षा प्रकारा कः
कांक्षा भवति सेयमितिकर्तव्यता कीदृशा तस्या व संनिहितोन्वाधानादि ब्राह्मणतर्पणां तो व्यापारोद
12 र्शपूर्णमासयोर्द्दीक्षणीयाद्युदवसानीयांतो ज्योतिष्टोमइत्येवं सं व्यापारविशेषोन्वेति॥ अयमेषो स
व्यापारो येनानुष्ठितेन यागेन स्वर्गो भवतीति॥ रामकृष्णमते यागानुकूलयत्नात्मिका भावना क राम

र्तव्यतारूपेणोक्तस्य करणानुग्राहकं व्यापारविशेषमपेक्षते। यागेन स्वर्गं कुर्यात् कथं किं व्यापारानुग्रहेणे
सं नेति॥ नह्यनुग्राहकव्यापारं विना करणत्वं भवति यथा कुठारस्य छेदनं निपतनव्यापारानुग्रहीतः छिदा
करणं भवति॥ यद्यप्युत्पत्तिमात्रे एककरणी यथा चियाविनागे बुद्धिर्वा विषयव्यवहारे॥ तत्राप्युत्पत्ति
रेवानुग्राहको व्यापारः॥ अनुत्पन्नस्य करणत्वासंभवात्॥ उक्तं च॥ तेनात्र नैव विषयेषु वै व्यापार इ
ष्यते इति॥ तथात्राप्यनुग्राहकव्यापारोऽपौर्वो द्वारायां सन्निध्याम्नातमारादुपकारकं पदार्थजातम
न्येति न सन्निपत्योपकारकमित्यत्रैव द्यते॥ तस्मादस्त्येतिकर्तव्यताकांक्षा॥ तस्याश्च संनिध्युपदि
ष्टं दर्शपूर्णमासादौ प्रकृतिरूपे कर्मणि संबध्यते॥ विकृतिरूपे तु सौर्यादिकर्मणि तद्वदितिकर्तव्य
तानातिदेशिकेन प्राप्तं संबध्यते॥ प्रकृतिविकृतिरूपे त्वग्नीषोमीयपशुयागादिकर्मणि उपदेशेना
तिदेशेन च प्राप्तं संबध्यते॥ यत्रोपदेशेनैव दृष्टादृष्टार्था यावदपेक्षितांगानाञ्चयः सा प्रकृतिः॥ यथा
मंगजातं २

न४

भा० दर्शपूर्णमासौ ज्योतिष्टोमः सर्वे च होमाः ॥ प्रजापतिदेवत्येनैव तादृशांगान्वयः सा विकृतिः ॥ यथा सौर्यादिः ॥ प
राम १३ शुविधि विकृतिषु चिकासु विंदुपदेशेनांगान्वयो भवति यथा नक्षत्रेष्टिषु पहोमान्नीतपाचिपशोकांगान्व
यः स तत्र प्राप्नोति देशेनैव ॥ अग्निषोमीयपशुयागे तूपदेशेन पशुधर्मोपाकरणादयो ऽतिदेशेन
च दर्शपूर्णमासांतर्गतप्रयोजनाङ्गधर्माः प्रयाजादयो ऽग्निषोमाद् प्राप्ताः संबध्यंते इति तस्य प्रकृतिविकृ
तिरूपत्वं ॥ किंचित्वनुमानप्रयरूपं [illegible] च, यथा पाकं हमे बोयादि ॥ मरुत्स्रोग्रहमेधिन्यः सर्वासां दुग्धेसा
यमोदनं निर्वपेदिति वाक्ये रुक्मदेवतासंबंधवकल्पितो यागः सायं कालादिविशिष्टो विधीयते सोयं
गृहमेधीय इत्युच्यते तत्करणिकायाः भावनाया मंत्रवर्णान्मानाव्यवानुमानस्यैः स्वर्गकामो यजेतेति वा
सा ध्यात्स्वर्गः एवं च स्वर्गकर्मिकाया गकरणिका या भावनाया इति कल्प्यता वाक्येनायां सति धमनाजयना
गो यजति ह्वि षडृतं यजतीति विहितमाज्यभागादि संबध्यते ॥ तथा दर्शपूर्णमासयोर्विहितकृतो राम १३

स्य यत

आरूढस्य कैयस्साध्यत्वेनावगतस्य संनिधिनावसाधनीकृतानैकृद्ध्येषु प्रसक्तौ वाक्यादेकहायन्यां निवेशः ।

वाक्येन समाख्याबाधो यजमानस्य याज्येति वाक्या [illegible] धिकमावे न वाक्यात् ते नहो त्रसमाख्या

याबाधः । प्रकरणेन समाख्याबाधस्तु पौरोडाशिके कांडे समाम्नातानां प्रयाजानां समाख्यया पुरोडाशपात्रांगत्वे या

प्रसक्ते प्रकरणात्सर्वयागांगत्वं । केचिदेवमानर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलं न चत्तितन्न तत्र चैतेव

द्यत्वद्गृति संदेहः । विनियोगविधौ यदुद्देश्यं तद्विशेषणमविवक्षितं यथा ग्रहं संमार्ष्टीति प्रागुक्ते विधौ ग्रहगत

मेकत्वं । तद्विवक्षायां वाक्यभेदात् । ग्रहसमर्ज्यानवेकमिति ग्रहसंमार्गसंबंधे ग्रहैकत्वसंबंधेववि ध्यावर्त्तेः

प्रकरणेवगतिर्नां तत्संख्यानां ग्रहाणामिहानुवादादनपेक्षितसंख्यात्वेन तद्धि प्रयोगात् । सर्वत्र एवोद्देश्यस्य

स स्य यथाप्राप्तस्यानुवादादनपेक्षितं विशेषणमत एवाविवक्षितं विधेयमनन्यथा । वयं विन्तु प्राप्तमनूद्यते ग्रहैकत्वमि

वसामान्यादि प्रायेण । यत्तु विधेयोद्देश्यविशेषणं तद्विवक्षितमेव । यथा पश्वर्थं ब्रालभमुपनयो । नेतस्य त्र आ

र्थत्वेनोद्दे स्य ग्रहणयनं प्रतिहितो यागः सासंस्का [illegible] श्यत्वान्तद्विशेषणमवषट्प्रदानत्वात् पशुत्वाद्ग्रामन्याद्विवक्षितमेव

तिराणं चेति श्रानुतद्दुद्देश्यतादशायामविवक्षितं यदानुतमध्यायपयोतेत्यग्निवामवाको व्याप नस्यवे

नाहचमप्पट

राम

॥२९॥ सार्थत्वेन[illegible]प्राप्तस्याविधेयत्वात् सोऽधीतः स्येव प्रसक्त ब्राह्मणो वर्णकाध्ययनविधिपरः आसाग स्योपादेय

त्वात् तद्विवक्षितं । अष्टवर्षः पुमानुपनीतो ब्राह्मण एव तच्छुद्धमतिः न्माध्ययनेवत्रो उपनयनं चाध्ययनार्थं रे हि

शेषणात्तयेति तत्रापि स एव कर्तोऽस्याहुः । एवं दर्शपूर्णमासयो नयं तद्विदार्ति माद्धे दे । पंचशरावमोदनं निर्वपेदिति ।

सान्नाय्यास्य हविर्दुष्टौ नैमित्तिकप्रायश्चित्तं विधीयते । तत्रोद्देश्यपतिमित्तविशेषणमनुनयत्व मविवक्षितं तेनैव हवि

रन्तरविपि प्रायश्चित्तं भवति । न चैवमार्त्तिम[illegible]त्वं निमित्तं हविः स्वविशेषणस्याविवक्षितं स्यादिति । आर्त्तिमात्र वाक्यं

स्य नित्यत्वेन निमित्तस्यायोगात् अष्टामहे हविर्विशेषणं । तावता नैमित्तिकबुद्धिपर्यवसानान्नो नयत्वमविवक्षि

तं । वस्तुतस्तु सान्नाय्ये दोषजाते प्रायश्चित्ते नैवप्यथक् प्रायश्चित्तं विधायकत्तेऽस्मिन्वाक्ये तु नयमित्युद्दिश्य प्रायश्चि

त्तं विधीयते । हविरार्त्तिर्निरधिकारमाशा न्तद्धते । तेन विवक्षितमेवोनयत्वं । पृथक् प्रायश्चित्तेनैतत्वात् नयत्वस्य । राम ॥१३॥

स्याविवदोषात्वानेदं इति तत्र हस्तोक्ति विशुनिनि तत्रूपो दृश्यविशेषणमपि नैमित्तिकरूपपर्य[illegible]वनयाविवक्षि

तं भवति यथा यस्योभावग्नी अनुगतावभिनि[illegible]म्रोचेदभ्युदियाद्वा पुनराधेयमेव तत्र प्रायश्चित्तिरिति राम

वाक्ये नगार्हपत्याहवनीयरूपाग्निद्वयानुगमोपलक्षितसूर्यास्तोदयनिमित्ते नकपुनराधेयविधिपरे निमि

राम २९

विच्छन्नावं

13
1/2

कल्पिता ४

पृ४

श्रौ प्रकारमत्रमनुतं ॥ इत्याकाङ्क्षां निवर्तयति ॥ निवृत्तायां च तस्यां न दर्शपौर्णमासिकधर्माणामविशिष्टसामा
न्येनातिदेशः कल्प्यते ॥ सर्वत्र हि भावनोपकारकं व्यापारमपेक्ष्य तेन व्यापारमात्रं ॥ सवात्र संनिहित
एव लभ्यत इति किमतिदेशकल्पनया ॥ अत एव नष्टे छिन्ने अन्नतिरूपहोमाद्यपूर्वांगपाठे विइ छिले
सामान्यातिदेशेन दार्शपौर्णमासिकधर्मा एव प्रथममन्वीयंते पश्चात्तत्कृतोपकारोपहोमैर्गृह ६
णं ॥ अतिदेशे तु लब्धात्या व्यापारानुगृहीत्वा पश्चात्तज्जन्योपकारकल्पना ॥ अन्यदीयकृतोपकारव्या
पारग्रहणासंभवात् ॥ तेन गृहमेवापूर्वं वैकृतमुच्यते ॥ नास्ति पूर्वप्रकृतिर्यस्येत्यर्थः ॥ एवं चातिदेशा
भावान्नास्य विकृतित्वं ॥ उपदेशेनापि न यावदपेक्षितांगप्राप्तिः ॥ आज्यभागाभंगद्रव्यदेवतासंस्कारा
णां दार्शपौर्णमासिकानां मध्ये विहितः संस्काराणामवेक्षणोत्पवनादीनां जुह्वादिपात्रा
णां तत्साधनपर्णत्वादीनां संमार्गादितत्संस्काराणां यागप्रक्षेपनसाधारणानां प्रक्षेपं नायमानं हि
तत्रांगान्यपकर्षतीत्यनेन न्यायेनाज्यनामादिविकारेषु तान्त्रिकत्वात् ॥ प्रक्षेपद्रव्यसंपादकव्या

भा०
राम
१८

पारस्पर्य्यादेवत्वत्वात्॥ अतो न प्रकृतित्वमित्यनुनयरूपता॥ अदित्याज्यभागाद्युपदेशेनादि ... सर्वमुप
दिष्टमेवेति मत्वा प्रकृतित्वं व्यवच्छिद्यते तत्रैव॥ सर्वत्वाद्विति कर्त्तव्यताकांक्षायां यावदुक्ताज्यभागावन्व
यत्र स्तुति सिद्धं॥ संगमावनानांविति कर्त्तव्यताकांक्षायां वाचनिक धर्मा एते संदंशपठिता नोचान्वयः॥ प्रयाप्तमि
ध्येयजतीत्यादिपंचवाक्यविहितानां दर्शपूर्णमासांगपंचप्रयाजमात्रमानी प्रकमेनोपकारमात्यानां यागक
रणिकानामिति कर्त्तव्यताकांक्षायां मति रायेजो बर्हिः समानयते जुह्वामौपभृतमिति वाक्येनेड्राख्यतृ
तीयप्रयाजानंतरं बहिराख्यचतुर्थप्रयाजं प्रति जुह्वामौपभृतचतुर्थहोतानयनरूपो धर्मो विहितः॥ ततो
14 निक्रामं जुहोतीति वाक्येनाभिक्रमणरूपो धर्मो विहितः॥ ततो यो वै प्रयाजानां मिथुनं वेदेति स्तुतिः कृताः॥
तत्र पूर्वोत्तरधर्मयोः वाचनिकं प्रयाजार्थ॥ मध्यपतितस्य तु संदंशपाठेन जुहोति ना प्रयाजहोमाङ्गा
द्याभिक्रम माहवनीयप्रत्यासन्न देशरूपैक प्रयाजानंतरं पदप्रक्षेपरूपं विधीयते॥ अभिक्रम्याभिक्रम्ये
त्याभिक्रामं॥ आनि॥ द्योपजरणम् तु॥ यास्तु अंगभावना सुमाचनिकाः संदंशपठिताश्च संनेति ता स्वाच्च मन्त्र राम १८

जि
चि~ छिन्नायथाकर्मेत्यघ~तेतपाठ्येवस्याम:॥ विनियोगमंगा[illegible]संबंधयोबोध

पतिसविषयोनिगविच्छिंयथासएव होमफलयोर्भावनाद्वारकमंगां[illegible]भावं जि

बोधयति॥भावनाहिफलोपहिताधनमवतितत्कर ण मित्युक्तं॥यदिच

तत्फलार्थत्वमवतितथासतितद्द्वारेण भावनाफलोपहिताभवनातिकरणा

स्यहोमार्पितांबोधयन्विनियोगविघ्निर्भवति॥व्यापारभेदाद्वेकस्यसहा

द्वयमविरुद्धं॥अतएवोक्तं॥द ध्नाजुहोतीतिदाधिहोमयोर्लौकवाक्यांतर

प्राप्तत्वेनोत्प[illegible] पेक्षणाद्गंगांगिभावमात्रबोधकत्वात्॥अस्यापिसहकारीलोक
न

हप्रमाणानि॥ ॥

भा०
राम
१९६

श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपाणि॥ एतत्सहकृतेन विधिनांगत्वं बोध्यते॥ एक
स्यांगत्वे परस्यांगित्वमर्थात्सिध्यति॥ न तु तद्विधिगम्यं॥ अंगत्वं च परोद्देशप्रवृत्तपुरुषकृति
संबंधित्वं॥ भवति हि होमस्य फलोद्देशप्रवृत्तपुरुषकृतिसाध्यत्वात्फलांगत्वं॥ फलस्य च स्वा
म्योद्देशप्रवृत्तपुरुषकृत्युद्देश्यत्वात्पुरुषार्थत्वं॥ पुरुषस्य च कर्मोद्देशप्रवृत्तत्वात्मकृत्याश्रयत्वा
16 त्कर्मांगत्वं॥ तथा च कर्मफलार्थं फलं पुरुषार्थं पुरुषश्च कर्मार्थं [redacted] इति चक्रकं॥ न च गुणसेव्या
रागमपि कर्मोद्देशप्रवृत्तपुरुषकृतिसंबंधित्वात्कर्मार्थत्वं॥ नतूपकारकत्वमंगत्वं॥ स हि कार्यो
रूपमित्यादावुपकारकेष्वंगत्वदर्शनात्॥ ज्ञामाचार्यैस्तदापस्यन्निश्चोपकारकत्वेपि तदंगत्वा
भावात्॥ ज्ञातांगत्वस्य च प्रयाजादेरुपकारकत्वकल्पना आकृतांगत्वज्ञानात्स्वर्गादिकल्पनैव राम
स्यात्॥ तस्मादुक्तविधोपाद्योपकारकत्वमेवांगत्वं॥ तच्च श्रुत्यादिसहकृतेन विधिनागम्यमिति श्रुत्यादीनि निरू १९६
पयामः॥

१६

न चलिङ्गादिकं मन्त्रान्तरेणाङ्गत्वबोधकं श्रुतिः। यथा दध्नाजुहोतीत्यत्र तृतीयया दध्नः करणत्वे होमकर्मकार्यं
तावनायत्तबोधित्वेन ततो होमकरणत्वे बुद्धे विधिर्होमार्थं दधीति बोधयति। सोयं तृतीयाश्रुत्याङ्गत्वबोधः।
एवमरुणया एकहायन्या पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रीणातीत्यत्र सोमकर्मिकाक्रयकरणिकात्वावनाविधीय
ते क्रयेण सोमं भावयेदिति। अरुणशब्दश्चारुण्याधिकरणन्यायेन गुणमात्रवचनः। एकहाय
नीशब्द एकहायनस्सम्बन्धविशिष्टगोद्रव्यवाची। पिङ्गाक्षीशब्दोपि पिङ्गाक्षसम्बन्धं द्रव्यं ब्रूते। न चैतावप्या
अत्य धिकरणन्यायेन सम्बन्धमात्रवदेतां द्रव्यं तु लक्षयेतामिति वाच्यं। सम्बन्धप्रतीतेः सम्बन्धिद्वयप्रती
तिपूर्वकत्वेन द्रव्याभिधानं विना सम्बन्धाभिधानासम्भवात्। अतएव एकहायनेप्रत्ययेचैन द्रव्येतिहितेन त
योः सम्बन्धः संसर्गविधयैव भासत इति न तदभिधानशक्तिप्रयोजकमिति। जातिगुणयोस्तु पूर्वप्रतीतयोर्द्र
क.१ व्यलक्षकत्वं युक्तमिति तावेवारुण्याधिकरणन्यायेन संबंधः। एवं सर्वयौगिकशब्दानां द्रव्यवाचित्वं। उक्तञ्च।
सर्वत्र यौगिकैः शब्दैर्द्रव्यमेवाभिधीयते। न हि सम्बन्धवाच्यत्वं सम्भवत्यतिगौरवादिति। तथा चारुणागुणः

लाहवास्कर

ब१ गुण२

दाम २७

पदद्वयात्लिङ्गितं द्रव्यं तृतीयाश्रुत्या करणत्वेन गम्यते। भावनायां च क्रयकरणिकायां मेतयोरन्वययुक्ति
मत्वर्थलक्षणायां क्रयान्वयो न वति। अरुणैकहायनी पिंगाक्षीकरणकेन क्रये। सोमं नावये णा२
दिति। न चामूर्त्तस्य गुणस्य कथं क्रयकरणत्वोऽव्यपरिच्छेदद्वारोपपत्तेः। अत एवास्य परिच्छेदद्रव्याका
ङ्क्षायां करणस्य गोद्रव्यपरिच्छेदकगुणाकांक्षायां क्रयान्वये एवार्थात् [illegible] नियमः पाष्ठिकान्व
17 यश्चक्ष्यते। तेन न वृत्ती श्रुत्या क्रयकरणत्वे गुणद्रव्ययोर्बोधिते तादर्थ्यं किं धर्बोधयतीति
श्रोतोंगत्वबोधः। यदा तु प्रकृत्या मत्वर्थो लक्ष्यते तृतीयया च मत्वर्थस्य क्रयस्य करणत्वमुच्यते। अ
रुणगुणवताऽस्त्वेकहायनीपिंगाक्षीवता क्रयेणेति तदापि मत्वर्थलक्षणात् प्रागरुणायाः क्रीणात्तीति
श्रवण एव क्रयकरणगुणद्रव्यापातबोधो जायते स तृतीयाश्रुति तत्पश्चाद्यपि न बाध्यत इत्यविरु
तः श्रौतांगत्वव्यवहारः। नेच क्रयकरणिकांत्तावनां बोधयन् क्रयेद्रव्यगुणयोः करणत्वेनांगत्वबो
धयंन विधिरावर्त्तेत इति वाऽऽद्रव्यगुणयोः क्रयांगत्व बोधकविध्यन्तरकल्पनस्वीकाराच्च॥ ॥१७ दाम ॥१९

सर्वेषु विकृतिष्वविधिषु सोमे नयज्ञेनेत्यादिषु विशेषणविधिरर्थान्तरस्यप्रतेर्गुणस्य धात्वर्थजं बोधाये
त्ति न प्रकृतविध्यावृत्तिनिमित्तवाक्यभेदप्रसंगः। अथवा प्रकृतसोमवानेकत्वतात्पर्यकस्यापि विशि
क्या न विध्यावृत्तिप्रसंगः। तस्माद्विशिष्टविधिषु श्रौतस्यैव द्रव्यगुणयोर्धात्वर्थगत्व बोधः। एवं ग्रहं संमा
र्ष्टीत्यत्र द्वितीयाश्रुत्या संमार्गस्य ग्रहार्थत्वं द्वितीयालिंग्य ग्रहस्य कर्मत्वमाह। ग्रहैर्जुहोतीति वाक्येन ग्र
हस्यैव हेतुत्वावगतेः संमार्ष्टीति विधेयक्रियानां वनायाईप्सितकर्मत्वे न होमे विधिना बोध्यते ग्रहं सा
वयेदिति। यत्तु विशिष्टहेतुत्वेनाज्ञातं द्रव्यं तत् द्वितीयया कर्मत्वेनोक्तमपि विधिना नीप्सितकर्मत्वेन बोध्य
ते यथा सक्तूञ्जुहोतीति ज्योतिष्टोमप्रकरणाधीतेन वाक्येन सक्तूनां वाक्यान्तरेण नत्वफलत्वाज्ञानान्नी
प्सितकर्मत्वं सक्तुकर्मकेन होमेनेष्टं भावयेदिति। ते नेप्सितानीप्सितत्वविवर्तिकर्मत्वमात्रं द्वितीयार्थ इति मिश्राः।
प्राभाकरास्त्वीप्सितकर्मत्वमेव द्वितीयार्थः। अनीप्सितकर्मत्वे तु लक्षणेत्युक्तं। तन्मते तु सक्तूनामनीप्सितकर्मत्वं साधनत्वं वा ल
क्षणेत्यत्र ग्रहस्येप्सितकर्मत्वेनान्वये द्वितीयया बोधिते संमार्गस्य करणत्वेनान्वयो भवति संमार्गेण ग्रहं भावयेदिति। ग्रहस्य यो
स्यादृत्वाप्यत्वविकार्यत्वरूपकर्मत्वासंभवात् संस्कार्यरूपं कर्मत्वं। ग्रहशब्दः सोमाधारोलूखलाकारपात्रवाची

भाद्यनाम्न्क ३

पम १२ गृह्यते ऽस्मिन्निति कृत्यल्युटो इति मिश्राः। तन्मध्यरशापवित्रकरणकः संमार्गः पात्रसंस्कारः [redacted]। एवं च संस्कारस्यैव कृत्स्नेन
तदगत्वं विधिनावबोध्यते इति कोऽनेर्विनियोगः। एवं स्रुवः संमार्ष्टि ब्रीहीन्प्रोक्षतीत्यत्र द्वितीयाकृत्या स× मार्गस्य स× मार्ग
प्रोक्षणयोः स्रुक्ब्रीह्यंगत्वं। तथा मैत्रावरुणाय दंडं प्रयच्छतीत्यत्र चतुर्थीकल्पादंडे कर्मकरस्य मैत्रावरुणार्थत्वं। चतुर्थी
मैत्रावरुणस्य संप्रदानत्वमाह। पुरुषकर्तृदानकर्मणा यमभिप्रैति ब्राह्मणोति स संप्रदानं। तेन तस्य प्राधान्यं गम्यते। मैत्रा
18 वरुणस्यैव प्रयोजनवत्त्वस्तेष्टामिति तादर्थ्ये दंडदानस्य विधिर्बोधयति। यत्र संप्रदाने निष्प्रयोजनत्वं तत्र तादर्थ्ये
क्रियायाः यथा वेदविदे गां ददाति हिरण्यमात्रेयाय ददातीत्यादौ। अत्र तु मैत्रावरुणः प्रेष्यतीति चानुवाहेति वाक्येन
मैत्रावरुणस्य प्रैषानुवचनरूपप्रयोजनत्वावगतेर्दंडी प्रैषानन्वाहेति वाक्याद्दंडापेक्षत्वात् तादर्थ्ये न तु कर्मो
दानविधिः। दंडस्य नीप्सितं कर्म दानमिति। एवमग्नेः स्तृणान्यपचिनोतीत्यत्र पंचमीकृत्वा तृणापचयस्याग्न्यर्थ
त्वं। अग्न्यपादानकेन तृणापचये नाग्नेर्बहिः पात्रतद्रूपसंस्कारो भवतीति तादर्थ्यं तृणापचयस्य विधिर्बोधयति। [illegible]मा
हवनीये जुहोतीत्यत्र सप्तमीकृत्या आहवनीयस्य होमांगत्वं। एवं कारकविभक्तयः स्वार्थं बोधयन्त्यस्तादर्थ्यं बो[illegible]धे
धेः सहायीभवंतीति कृत्वयदुक्तं तत्। षष्ठी तु संबंधसामान्यवाचिनी क्वचित्प्राधान्यं क्वचिद्गुणत्वं बोधयतीति स्म पम १२
तित्वेन व्यवह्रियते। दध्नेन्द्रियकामस्येति [illegible] कामस्य [illegible] व्रीहीणां चरुमित्यत्र साधनत्वं व्रीहीणां
रणके तु गृह्यते इति व्युत्पत्त्या सोमरसवाचीति सम्यग्रहणकालेव हि लिंगविप्रुषां प्रोक्षणरूपः संस्कारः संमार्गेणाभवतीत्युक्तं १॥

र्थ× एवं तस्य तत्प्रेरणार्थत्वेनावगतयोर्गुणत्वमनन्यलभ्यत्वात्कालोपेक्षा ... मनन्यलब्धमुक्तिरित्युच्यते×

श्रीरूत्याज्ञाप्यते। प्रथमानुप्रातिपदिकमात्रपरत्वोपन्नत्वं तं त्राकृतिरित्युच्यते। प्रत्ययार्थगतलिंगसंख्यादि
धायित्वाद्याभिधात्रीश्रुतिः। अभिधायको हि सर्वः शब्दः स्वार्थगुणत्वेन प्राधान्येन वा बोधयतीत्यभिधा
त्रीश्रुतिरित्युच्यते। एवं विधायको लिंङादिः कर्मप्रकरणपुरुषार्थानां गुणप्रधानभावं बोधयतीति विधात्रीश्रुति
रित्युच्यते। एवमेकपदोपन्नतिप्रत्ययार्थयोर्गुणप्रधानत्वावगतेः पदश्रुतिरित्युच्यते। देवस्य त्वेति निर्वप
तीत्यादाविति करणस्य श्रुतित्वं अस्ति [illegible] मंत्रहोतीत्यादौ गुणमुत्र प्रत्ययस्य श्रुतित्वमुक्तकारणके
मिश्रास्तु वाक्यीयो [illegible] त्रविनियोगो न श्रौत इत्याहुः। लिंगं नाम अर्थगतं शब्दगतं वा सामर्थ्यं। तत्र श्रुतिकल्पनेना
त्वबोधकं। यथा स्रुवेणावद्यतीति स्रुवेनावद्यतीत्यभिधाने नावद्यतीत्यनारभ्याधीतेषु वाक्येषु स्रुवादीनां सा
मर्थ्यमाश्रोभ्याद्रवकठिनमांसं नितरां विधात्रीश्रुतिः कल्पयित्वा स्रुवस्य द्रवावदाने हस्तस्य कठिनावदाने स्व
धितेर्मांसावदाने गले विधिर्बोधयति। एवं वेदाध्ययनस्यापि दृष्टज्ञानस्य प्रयोजनाकांक्षायां ज्ञानमंतरे
णार्थानुष्ठानाशक्तेः सामर्थ्यमाश्रोत्य ज्ञात्वा कर्माणि कुर्वीतेति विधात्रीश्रुतिः कल्पयित्वा कर्मानुष्ठानां

र्थ

राम १९ गत्वं ज्ञायते। तेनाध्ययनसिद्धमेवार्थज्ञानं कर्मानुष्ठानांगं नान्यथासिद्धं। अध्ययनस्य चार्थज्ञानं
फलमिति वक्ष्यते। एवमविनाशी वा अरे यमात्मा इत्याद्युपनिषद्भ्यस्त्वस्य संसारित्वं ततो ज्ञानस्य नित्य
सोपप्लाधिकफलकं कर्मानुष्ठानांगत्वसामर्थ्यादेवतादृशात्मज्ञानात्कर्माणि कुर्यादिति श्रुतिकल्पने
नवज्ञायते। तादृशात्मज्ञानं विना तादृशकर्मानुष्ठानासंभवात्। रागाद्येव यदेव श्रद्धया करोति विद्यया
पनिषदात तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति श्रौदोग्योपनिषज्जते नैविद्याशब्दोक्तार्थज्ञानस्योपनिषद्भेदेन वा वाक्यान्वय
ह्यायोक्तस्य तत्रान्यनित्यात्मज्ञानस्य श्रद्धायाश्च कर्मानुष्ठानांगत्वं बोध्यते इत्यतः। तत्प्रतिषेधेन इद
वाक्येन तद्विधेयोपासनादिकर्मी[redacted]विद्या नो विस्यात्सर्वकांडगतकर्मांगविधानाप्रतीतेः प्रतीतो
वातरपावकर्मफलानि प्रयायार्थतायो धातद्धामे रनुष्ठानापन्ने रर्थज्ञानवत एव कर्मण्यधिकार इति
सिद्धांतविरोधात श्रद्धायाश्चादृष्टार्थकर्मत्वे वा गत्वं न दृष्टार्थे स्फपगमात्तत्कल्प्य निर्दिष्टार्थ
ज्ञानस्यापि सर्वकर्मांगत्वोपपत्तेरुत्तरमीमांसायां वा सार्व की तित्र जेयरुतो द्वीयविद्याविषये राम १९

वि छित्य

19

3

यं कृतिर्न सर्वं विद्याविषये सन्निधानान्नातीव युक्तमिति सामर्थ्यादेवार्थज्ञानात्मज्ञानयोः कर्मांगत्व
मिति मिश्राः। श्रद्धा यास्त्वस्मद्दृष्ट्या तु तदत्रमित्यादिसूत्रेः सच। एवमांगत्वं दृष्टार्थं श्रुतिनियमादृष्टसि
द्धो तदुपयोगात्। शब्दगतं सामर्थ्यं यथा। बर्हिर्देवसदनं दामीति मंत्रस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणाम्ना
तस्य प्रकरणात्कर्मसंबंधे ज्ञाते कथमनेनोपकर्तव्यमित्यपेक्षायां बर्हिर्लवनप्रकाशनसामर्थ्यमालो
च्य लवनमनेन कुर्यादिति श्रुतिः कल्पिता लवनांगत्वं ज्ञायते। लवनस्य च पूर्ववन्मंत्रस्येव पर्युपस्थितेः प्रक
रणाद्वा गतक्रतुसंबंधबलादेव ज्ञायते। क्रतुसंबंधित्वं च [illegible] यदि मंत्रेण क्रियते तदा [illegible] त्वपूर्वं संभवतीति
विहितं च कृतौ लवनमिति तदंगं मंत्रः। अतएव मंत्रगतं लिंगं क्रतुसामान्यसंबंधबोधकं प्रमाणमपेक्ष्य स्व
यं विशेषसंबंधं बोधयति। तत्रैव प्रकरणमपेक्षते क्वचित्तु समाख्या। यथा दर्शपूर्णमासिके यागानुमंत्र
ह २ णसमाख्याते कांडे पूष्णोऽहं देवयज्यये त्यादि पूषानुमंत्रणमंत्रः पठितस्तस्य कांडसमाख्यया यागसंबंधे ज्ञा
ते लिंगात्पूषदेवत्ययागांगत्वं तेन पयवपूर्वदेवत्यो यागस्तत्रायं मंत्रो नीयते। क्वचित्तु क्रमसमाख्ये अपे

२०

स्य लिंगं विनियोजकं। यथा काम्येष्टि कांडे ऐंद्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेदित्यादि वाक्यैः काम्ये इष्टयो विहितास्तत
स्य निधौ काम्ययाज्यानुवाक्या कांडे इंद्राग्नी दि॰ देवस्यानि याज्यानुवाक्यायुगलान्याम्नातानि। तानि समा
ख्यया काम्येष्ट्यंगं क्रमेण च प्रथमस्याः प्रथमद्वितीयस्या द्वितीयमित्यादे ज्ञाते लिंगेन देवतार्थत्वं ज्ञायते।
समाख्या ता वेद्याग्नेयमंत्रद्वयस्या ग्नेयेष्टि क्रमपाठे नाग्नेयेष्ट्यंगत्वे वगते लिंगेनाग्नि प्रकाशकत्वेन
का५ तदंगस्याग्नि येनीष्टु विहिताधिसंख्या पूरणार्थमिदं मंत्रद्वयं याग देवताप्रकाशकत्वेन याज्यानुवाक्या
रूपं वेति संदेहः स्यात्सु समाख्यया वार्यते क्रमाभावे ऐंद्राग्नकर्मद्वय क्रमे पठितस्य ऐंद्राग्नयाज्यानुवा
क्यायुगलरूपं समाख्यया याज्यानुवाक्यात्वे लिंगेन च देवताप्रकाशकत्वेवगते प्रथमस्य द्वितीयं द्वितीय
४ तू स्य प्रथमं इ यदि तिमत्यये विस्यास क्रमेण वार्यते तेन समाख्यायोः सरपेक्षा। एवं सर्वत्र सामान्यसंबंध
बोधकं किंचि प्रमाणमपे स्य लिंगं विशेषांगत्वबोधकं क्रमकं। तत्र मुख्य एव अर्थे गौणो। मुख्यस्या दृष्टत्वा
नीयमानो र्थो गौणः। तेन प्रथमोपस्थिते मुख्ये एवं विनियोगः। यथा दर्शपूर्ण× विनियोजकेन मासयोः कु
शानवनं यजेत्वा रणं च यजनेविहिते नवबर्हिर्देवसदनंदामीति मंत्रः कुशानवनांगं कुशानां बर्हिः पदवा

न१

यत्त्वात्तनौ पञ्चवनांग। वाक्यं नाम पदानामेकार्थैकवाक्यत्वे। तत्र लिंगश्रुतिवत्वने अंगत्वबोधके। तच्च याव
त्वं पदानामेकोऽर्थः प्रयोजनं विभागे च साकांक्षत्वात्तत्र पदेन वाक्यता। सूत्रं चार्थैकत्वादेकं वाक्यं साकांक्षं
चेद्विभागे स्यादिति। अर्थशब्दः प्रयोजनपर इति मिश्राः। वाक्यार्थपर इति रामानुजः। तद्भागजत्वं यथा त्रयो वे या२
दा अजायन्त इत्यादिवेदस्तावत्क्रमर्थवादमुपक्रम्योद्धेर्ईवाक्रियते इत्यादयो ये ऋगादिमंत्रधर्मोद्धैस्त्वादि येविधय
पठिताः। तत्र ऋगादिशब्दा वेदावयववमंत्रवचना न तु वेदवचनाः। मंत्रब्राह्मणयोः वेदनामधेयमिति गोतमस्मृ
तेः। समस्तो वेदः वेदमधीत्य स्नायादित्येतच्छास्त्रार्थश्रुतैकदेशाध्ययने न भवति। यत्तु न वेदश्रुत्या व भूतइ
त्यादौ एकदेशे प्रयोगः स लाक्षणिकत्वाद्गौण इत्यवधेयः। तस्मात्समस्तो वेदः। ऋगादिशब्दास्त्ववयववा
चिनः। यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था सा ऋक्। प्रश्लिष्टपठितं यजुः। तत्राप्यर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकांक्षं चेद्विभागे स्या
त्। गानं सामेति स्मरणात्। एवं च वेदस्तावदर्थवादस्य ऋगादिधर्मोद्धैस्त्वादिविधीनां च भिन्नविषयत्वा
न्नैकवाक्यतोपपद्यते। भवितव्यं च तयेति वक्ष्यामः। नहि अर्थमन्यत्र ग्रहणमाश्रयणीया। तत्रोपक्रमस्यो

न२ स्या

नाद:नामस्कर सा१ स्प म१ सा१

राम २१

र्थवादस्यार्थैकप्रतिपन्नत्वे। नानुपपद्यमानावा तदुपसंहार[...]विधीनानुपपत्तेस्तत्रैव सोदितपदे वेदलक्षणानुगेदेन
क्रियते तदुद्देशेन हि इति क्रियतेऽतिप्रयुज्यत इत्यर्थः। तेन यद्वेदांतरोत्पन्नं प्रेजं[...]न्तरस्तु प्रयोगविधिना[...]प्रयुज्य वेदां२
ते। यथा सामवेदे तत्र वारवंतीयं साम यजुर्वैदिकेनाधान[...]प्रयोगविधिनाऽऽम्नायते न यजुर्वेदे न प्रयुज्यन्
इति उपांशु कार्यं। न तु सामवेदोत्पन्नत्वादुच्चैः। प्रयोगे हि स्वरोपेक्ष्यते नोत्पत्तौ। एवं चात्र विधिमर्थवादपदैकवा
2 क्यतालक्षणेन वाक्येन गृहीतादि विहिते कर्मणि उच्चैस्त्वादि[...]नैष प्रसिसामर्थ्यलोभाप्रोक्षः कार्यमिति श्रुतिक
बोद्धं ल्पयिसेवैस्त्वादेः कर्मांगत्वं कल्प्यते। एवं प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत्सत्वादेव ताम्रा केदित्याद्विव मध्वप तु
तुर्दीपसंकी[...]मर्थवादमुपक्रम्य यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदिति प्र
तिग्राहि तु वारुणीष्टिविधिः [...]नः। तत्रोपक्रमस्यार्थवादस्यासंज्ञातप्रतिपन्नत्वेनानुप[...]यस्याभावात्सद
नुरोधेनोपसंहारस्थे विधौ प्रतिग्राहयेदिति निजार्थं न हृता यादानमपि हे निमित्तं स्वीक्रियते। तत्प्रयोजक
हेतुत्वे तिस्मृते र्दातुः प्रतिग्रहेऽप्रयोजकत्वं कर्तृत्वात् निजार्थत्वान्नोपपत्तिः। तत्प्रदानं ज्योतिष्टोमादौ पौंडरी
कादौ विहितमेवेष्टेर्निमित्तं न तु प्रयोजकं। तन्निमित्तत्वेऽपि कल्प्यनाप्रसंगात्। वैदिकत्वसामान्येन राम १२१

वैदिके ष्टिनिमित्तत्वेन वैदिकाग्न्यादानस्य श्रौत्रोपस्थितत्वेनेति मिश्राः । रागप्राप्ते तु प्रतिग्रह्णीयादिति विधिविहित
त्वेन निमित्तत्वं तदाने विशेषणत इत्यर्थः । एवं वाक्येन विधेयार्थवादपदैकवाक्यतारूपवाक्येन विहिताग्न्या
दाने निमित्ते नैवारूपणीयः क्रत्वंगत्वं लिंगप्रकृतिकरणेन न बोध्यते । वाक्यैकवाक्यता नाम स्वार्थबोधे समाप्तानां
वाक्यानां पुनराकांक्षावशेनैकवाक्यता उक्तं च । स्वार्थबोधे समाप्तानामंगांगित्वाद्यपेक्षया । वाक्या
नामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायत इति । तत्र क्रत्वंगत्वं यथा । आहवनीये जुहोति गार्हपत्ये हवींषि श्रपय
ति दक्षिणाग्नावन्वाहार्यं पचतीत्यनारभ्याधीतवाक्यानां स्वर्गकामो यजेतेत्यादिक्रतुविधीनां चैक
वाक्यतया हिताग्नेरेव क्रत्वर्थः क्रत्वंगत्वं लिंगप्रकृतिकरणेन न ज्ञायते । चातुर्मास्यप्रकरणपठितस्य द्वयोः
प्रणयंतीति वाक्यस्य शाखान्तरीयस्य चाहवनीयादध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता सहाग्नी प्रणयत इति वाक्य
स्यैकवाक्यतया चातुर्मास्यान्तर्गतयोर्वरुणप्रघाससाकमेधयोः पर्वणोरेव द्वयोरग्न्योः प्रणयनमंगत्वेन ज्ञायते । द्वयो
यनमंगत्वेन ज्ञायते । द्वयोरित्यस्येन त्वावेद्यविषयत्वं तस्माद्व्याख्याभेति नेरूपणीयं तस्य यद्वरुण

घामाः साऽग्नेयाद्येति गतिः प्राधान्येन पर्वद्वयस्तावकोयोर्थवादस्तदेकवाक्यतया ज्ञायते। तेन चतुःपर्वा
त्मकेषु कर्मसु प्रथमोत्तमयोर्वैश्वदेववरुणप्रघासीनरीयसङ्क्षयोः पर्वणोर्दर्शपौर्णमासिकं गार्हपत्यादाहव^
नीयप्रणयनमतिदिष्टं कार्यं। मध्यमयोस्त्वतिदिष्टं तत्याहवनीयादुत्तरवेद्यां दक्षिणाविहारे च प्रणयनां
तरं कार्यमिति वाक्यैकवाक्यतया ज्ञायत इति। साकांक्षौ संसनिधौ भावनायाः कथमित्याकांक्षाप्रकरणं चर्मिठ
साध्यप्रधानभावनायाः महाप्रकरणमित्युच्यते। अंगभावनायामवांतरप्रकरणमिति। तच्च वाक्यान्निगच्छ
ति कल्पयन्नेन विनियोजकं। तत्रोदाहरणं यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्ये स्वर्गकर्मिकायाः
दर्शपूर्णमासकरणिकाया भावनायाः कथमित्याकांक्षा। तथा सन्निहितेषु निर्दिष्टफलेषु स
मिधो यजतीत्यादिवाक्येषु समिद्यागेनेष्टं भावयेदित्यत्र किमित्यपेक्षा न विशेषाकांक्षा। एवं साकांक्षाणां
समिदादिवाक्यानां दर्शपूर्णमासवाक्यैकवाक्यतां कल्पयित्वा समिदादियागानां प्रधानोपकारकत्वे सा
मर्थ्यं च कल्पयित्वैतैः प्रधानोपकारं कुर्यादिति श्रुतिं प्रकल्प्य समिदादीनां दर्शपूर्णमासांगत्वं ज्ञायते।

क्रियायाएव चेदं विनियोक्तृत्वं न सिद्धस्य वस्तुनः। मिश्रमते व्यापारात्मक भावनायाः स्वयमिति विशे
षोपेक्ष्यते। स व्यापारात्मक एव न भवितुमर्हति। गुरुमते यत्नात्मक भावनाया अनुग्राहको व्यापार
एवाकांक्ष्यते न सिद्धं वस्तु। लोके व्यापारस्यैवानुग्राहकत्वेन अन्वयदर्शनात् कुठारेण छिद्यात् यथा
भिन्द्यादेहिते हस्तेनोद्यम्य निपात्येत्यन्वेति न तु हस्तं इति। क्रियाद्वारेणैव सिद्धमपि गृह्यते। यथोद्य
मननिपतनादिद्वारेण हस्तः। तेन द्रव्यदेवतादीनां यागसंपादनादिक्रियाद्वारेणाश्रयेण ग्रहणं।
ति कर्तव्यतात्वव्यवहारः। ननु वस्तुतः इति कर्तव्यतात्वे। कर्तव्यतायाविशेषः इति कस्य त्या कथं ना
वाकाङ्क्षायां व्यापारविशेषस्येति कर्तव्यतात्वात्। तेन क्रियायाः स्वप्रकरणेन ग्रहणं। तत्रा
व्यारादुपकारिकाया एव प्रयाजादिरूपायाः यस्याः श्रुतिलिङ्गवाक्यैर्नान्यसंयोगः। सन्निपत्योप
कारिकायास्त्ववघातादिरूपायाः द्रव्यदेवतार्थत्वेन श्रुतिलिङ्गवाक्यैर्नैष्प्रकरणग्रहणं। द्रव्यादि
स्वरूपे तु क्रियानर्थक्ये प्रसङ्गे द्व्यादिपदेनापूर्वसाधनत्वं ... विनियोगः ... तादर्थ्ये

नक्रियाविधीयते। अपूर्वसाधनेऽप्यमवघातेनसंस्कुर्यादितिशाण्कः। मिश्रास्तुसन्तुसर्वापिक्रि
याप्रकरणेनगृह्यते। सन्निपत्योपकारिकायाः श्रुतिलिंगवाक्यैरव्याघृष्टत्वे नावगतायाश्च
यितस्वरूपैव यथ्यास्त्रिकरणेनक्रत्वंगत्वाज्ञायते। दर्शपूर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोयजेते कृष्यमित्यपे
क्षायांप्रयाजादिनिरपेक्षोपकारंनत्वावघातादिनिर्दिष्टदेवतासंस्कारं नत्वाऽप्यदेवताभ्या
23 यागंसंपाद्यैत्यन्वयः। इक्षुर्क्रत्वंगत्वेनावगतस्यावघातादेर्व्रीह्यादिस्वरूपद्वाराक्रत्वंगता
किंत्वपूर्वसाधनरूपद्वारेतितदर्थस्य द्रव्यत्वात्। इदंप्रकृतिप्रेवधर्माणांनियोजकंनविकृति
षु। सोयादिवाक्येषुत्विकथं नायोक्ताहरूयाप्रसन्निधौधर्मानाम्नानां साहश्येनप्रकृतिवाक्यस्थु ना
पमीयते। यथासौर्यवाक्यमेकदेवतायोगेयोष्घप्ययोगितयादर्शपूर्णमासयोरग्नेय
वाक्यमिति। उपमितेन्वतेनयाप्राकृतपरस्त्वार्थउपस्थाप्यतेऽपेक्षाभावना। तत्रसौर्यवाक्येपि
हितन्हति कर्तव्यतांशोगृह्यते। सर्वोपकार्यमुपस्थभावेनाकथमितिलक्षणप्रकारपदार्थानामा।

तू१

कंरूानपदार्थमात्रस्य। प्रकृतौ आपकारकत्वेन पदार्थानां क्लृप्तत्वात्तत्पदार्थान्गृहीत्वा पश्चादुप
काराः कल्प्यंते। सोयं वाक्येतु कथमित्याकांक्षायां यथाग्नेय उपकृतं तथा सौर्येषु कृतं ममेत्युप पु २
कारे श्वन्वितेषु तत्साधनत्वेन पदार्थान्वयः। तेनाग्नेयवत्सौर्यादावपि तिरूपत्वस्य यागेन फलं
कुर्यादिति कल्पितातिदेशसहितस्य कृतवाक्यार्थः। एवं सर्वत्र विकृतयोऽतिदेशेन प्राकृतानुप
दार्थान्गृह्णंति यत्रापूर्वा धर्माः संनिधौ संतितेपि तत्प्रकृतोपकारत्वान्न पूर्वं गृह्यंते। प्रा
कृतग्रहणोत्तरं तु तदाकांक्षया गृह्यंते। तत्र प्राकृताः पदार्थाः प्रकृतौ विद्याकांक्षा सएव विकृ
त्याकांक्षया संबध्यंत इति न तेषां यथोक्तप्रकारेण विनियोजकः। अपूर्वधर्माणां तु साकां
क्षत्वेपि विकृतेः प्राकृतधर्मनिराकांक्षत्वात्प्रकृतिवद्विनियोजको। यत्तु प्राप्तानां गत्स्थाने विधीय
तै तत्प्रकरणे न गृह्यते। यथा सोमाख्ये चैतमालभेत पशुकाम इति विहिते सोमापूर्वदेव

वा१

भा॰भा॰र याग॰

रम
२४

त्येवं वर्णितं पशुद्रव्यकेयागे प्रवृत्ते तेरग्नीषोमीयपशु याग यूपसाधनखादिरत्वादिप्राप्तौ तस्थाने औ

दुम्बरो यूपो न वर्तते इत्यौदुम्बरत्वं विहितं तत्र यूपोद्देशेन विहितमप्रियूपस्य चरूपे वैयर्थ्यात् स्पाकाद्देखा

दिरत्वं प्रतिसाकाङ्क्षयाविकल्पात् तस्थाने वर्तितत्वाद्युक्तमितिप्रकरणेन विनियुज्यते। यत्तु प्राकृतानां

२५

गानुवादेन विधीयते यथा पशौ पृषदाज्येनानुयाजान्यजतीत्यनुयाजानुवादेन पृषदाज्यं त

दपि प्रकरणेन गृह्यते। अनुयाजसाधनाकाङ्क्षत्वादिति तेर्विरतस्य च प्रबलाज्यस्य तदुपका रः

रा॰ण॰क॰ राकाङ्क्षत्वादिति भावः॥ मिश्रास्तु स्वनुयाजसाधनताज्यप्राप्याविकृते निराकाङ्क्षत्वात्तस्याज्यगताः पृष प

१४३ न्नायुत्तोदाहे मिश्रत्वरूपे विधीयमानो न प्रकरणेन गृह्यत इत्याहुः॥ यदपि प्राकृतानामनुवादेन विहितत्वो गा३

रंगयोर्मध्ये विहितमपूर्वमंगं तदपि प्रकरणेन गृह्यते॥ यथा वैश्वदेवीं सांग्रहणीं निर्वपेद्ग्राम राम ॥८॥

कामः इत्यनेन विहितवैश्वदेवत्वस्य सांग्रहण्यादेः पशुत्वेन सांग्रहणीसंज्ञिके यागे विहि

रम
२८

तेनतैत्तिरीक धर्मोतिदेशोस्ति अयाज्यानुयाज्यानुवादेन विहितयोर्धर्मयोरंतराम्नानमस्यामस्पदेवाह्ति
तिस्र आहुतीर्जुहोतीत्याम्नन होमा विहितास्ते साकांक्षाः पूर्वोत्तर धर्मग्रहणाय धर्ममनुवर्तमाना क्रांदूयावि
लत्याग्रहणं तेष्विति॥ अंगभावनायाः कथंतावाकांक्षा अवांतर प्रकरणं॥ तद्वाचनिकानां तत्संदंशाप
ठितानां च ग्राहकं॥ तदभावे स्माताचमनादीनामिति प्रागुक्तं॥ क्वचित्तु असंबंधेऽपि अवधानात्तद्याव
छिद्यते॥ यथा दर्शपूर्णमासयोः पंचदशसामिधेनीरनुब्रूयादिति विध्यपर्वसां भिः अग्रघृमामन्वाह त्रिः
त्रिरुत्तमामीत्रिरून्नामामितिगुणो विधयदेवह्मो मान्त्रेद्वूर्घ्याः इत्यो नि छिन्नं त्राः पठितास्त एकविंशति
मनुब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्येति काम्यसामिधेनी क्व्यान्त्विच मयोपपद्यते देवन्तम मेवत कुरुत इति यद्यो
पवितीविहितंत तांतरान्न्यी सदेव न्नायेति सामिधेनीगुणो विहितः॥ तत्रोपवीतस्य सामिधेना

ेषा सामिधेनी वि

गुणसंदेशपाटेपि नन्दवांतरप्रकरणोनग्रहणं। त्रिविन्मंत्रैस्तव्यंपर्दे[illegible]च। तेहिसमिद्धाग्निप्रकाशनाः
सामिधेनीव दर्शपूर्णमासांगं न सामिधेन्यंगं। एकंच गुणानांवपराधे त्वादसंबंधः समत्वाच्चाधिति।
तेनोपवीतं दर्शपूर्णमासांगमप्रकरणात्। नच सामिधेनीकल्पानां प्रकल्पानांवृथग्नावाक्योदयो
पवीतंगच्छंनाभिलितिवाच्यं। तेषां हृत्नोपकारप्रकृतांगनिराकांक्षत्वात्। अत्रहि न सामिधेन्याश्रितैव प्र(विरा)
२५ त्वादिसंख्याफलाय विधीयते। निवृत्तिर्विहितप्रकरणादाश्रय॰त्वा॰नानायोगात्। वाक्येनाश्रयप्रा
दानेवाक्यभेदस्यात्। किंतु संख्याविशिष्टानमनुवचनांगितराणिफलायविधीयते। तानिवसं॰
ख्यायुक्तानुवचनत्वसामान्यान्नित्यसामिधेन्यनुवचनविकृतीनितदीयधर्मैर्निराकांक्षाणि नो
पवीतंगृह्णंति। नचैवंकर्मांतराणिप्रकृताश्रयासंबद्धानि बहिःप्रयोगमपिस्युरितिवाच्यं। अनुप्रा
दार्थस्य नमः प्रवक्त्र इति निगदानंतर्यस्य मिश्रोक्तस्य अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीति प्रैषानंतर्य
[illegible]स्य वाचोदकप्राप्तस्य बहिः प्रयोगमसंभवात्॥

निगदश्रेषयोर्द्दर्शपूर्णमासांगत्वेन साम्पि चेन्यत्तनुवचनेन प्रयुक्तप्रसंगवात्। तेनैवामतः प्रयोगमनुष्ठानं।
तेननिवि नमंत्रैः काम्यसामिधेनिषु चैत्प्रविष्टिन्नसामिधेनीनां प्रकरणे मितिमतान्प्रकरणेनोपवीतं दर्शपू
र्णमासांगं। दृष्टव वासोविन्यासविशेषणात्मकमितितिरगणेन। त्रिवृत्तवनेनु बंधप्रवृत्तोपवीतमेवेत्तिमिश्राः। ए
वर्ष्मसंबंधिस्मबधानातानावेवांतरप्रकरणं विनियोज्यमितिसंक्षेपः। देशसामान्यस्थानं द्वे धात्वते। पा
ठदेशसामान्यं यजुष्ठानदेशसामान्यंच। आद्यं द्वेधा यथासंख्यपाठरूपसन्निधिपाठरूपंच। तत्र पंचा
नांप्रयाजानां समिधः समिधोग्न आज्यस्य व्यंतु इत्याद्यः पंचमंत्राः यथासंख्यपाठरूप देशसामान्ये
न प्रथमस्य प्रथमो द्वितीयस्य द्वितीयइत्येवमंगं भवंति। काम्येषुदाहरणं तु नमाकं। अग्नयेस्व
त्विकाम्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदित्यादिवाक्यविहिताः सन्न तत्रेष्टिषु सौ गतुसेत्यग्नयेस्वा
हा त्विकाम्यः स्वाहेत्यादिवाक्यविहितैर्याज्यहोमानां सन्निधिपाठरूपदेशसामान्येनन तत्रेष्टुंगत्वं। ऽयो
तिष्टोमेवचतुर्थ्यं औपवसथ्येह्नि पशुधर्मा नपावराणानियोज नाद्यः परिताः। दीक्षाकालेत्वग्नीषोमीयं पशुमा

पाद्मभास्कर

राम
२८

इडाकरणं

प्रकरणानि

चं

चनेते स्वातीबोमीपपशुयागो विहितः । स एव हि देवस्यः पशुरेपवस एवेन्द्याल[illegible] इति [illegible] नातु चहु [illegible] नुश्री
युतेः । तस्यागम नुष्ठानदेश सामान्येन पशुधर्माः । अग्नीषोमीयपशोरिव [illegible] यागास मांगनिराको हा [illegible]
प्रविक्षतीनांकथं नावाकाङ्क्षा हृपत्रैक [illegible] हो माद्विधीनो [illegible] वि
नतिविधेकवाक्यतास्वरूपैवाक्यैक [illegible] स्वरूप [illegible] कार कत्वसामर्थ्यात्तिष्ठता नोमुपहोमादि [illegible] नामाको
चोत्तिरूपकुर्यादिति [illegible] तेष्वकस्मापागां बोधात्त्रकरणादिवत् [illegible] स्यकाम्यनेन तत्स्थाने विनियोज्यते । समाख्या
२६ योतिकः शब्दः । सा द्विधा । लौकिकी × त्व × वैदिकी च । लौकिकी यथा चर्य्यवादि समाख्या । त्व वा अपदार्थानाम
ध्वर्योः श्च संनिधिं कः प्रयेतीसन्निहितयोश्च परस्पराकाङ्क्षा [illegible] वाक्यत्वेऽपि [illegible] सामर्थ्ये वा समाख्या ध्वर्यु
रिमानकुर्यादिति [illegible] तिकत्वेन नाध्वर्योस्तत्तत्पदार्थाङ्गत्वं बोधयति । एवं हो [illegible] समाख्यापि । वैदि । दि
की तु होरचमसादि समाख्या चमसपदवाच्यपात्रस्थसोमरसं न स्वर्गं गत्वं होत्रादेः [illegible] वत्यन
हारे बोधयति । इयं च न संबन्धिनी किंतु विशेषवाचिनी [illegible] एषां च श्रुत्यादीनां [illegible] रस्पाहत्या
यः । पपेक्षा जाहय [illegible] मनुपति × वा [illegible] निविशतः संयमे नावस्यानामिहि तांश्च्यां तां याः कदाच नस्त [illegible] राम २८

तीरस्विङ्गतिवाक्ये कोशाया मैत्रीप्रकाश कर्ष्ठः सामर्थ्याद्दर्शपूर्णमासाङ्गमकरणे गतेडा। त्रिधा नांगत्वेशाखेस्तीयमास्य सागा
हृपत्यान्निधानांगत्वं। तिंगस्यापकृतिकरूपेनद्वाराविनियोगकृत्येनदोर्षस्यात्। स्योनंतेसदनंकरोमिइत्यस्यधारयास्तुशेव
कल्पयामि। तस्मिन्सीदामृतेप्रतितिष्ठव्रीहीणांमेधःसुमनस्यमानइतिदर्शपूर्णमासप्रकरणपठितमंत्रस्यपदेषुवाक्य
तारूपवाक्येनपुरोडाशसदनविशिष्टसादनांगत्वेप्राप्तेलिंगेनपूर्वोभागःसदनांगमुत्तरःसादनांगमितिविभिन्नज्यविनि
योगः वाक्यस्यलिंगस्पकृतिकरूपेनद्वाराविनियोजकत्वेनस्थलिमात्रकल्पकालिङ्गाद्दौर्बल्यं स्यात्। एवंहविष्कृदेहीतित्रिरव
घ्नताह्वयतीतिदर्शपूर्णमासस्थवाक्येहविष्कृदेहीतिमंत्रस्यवाक्याद्वघातांगत्वे प्राप्तेलिंगेनाह्वानांगत्वेनबाध्यते। ।गि६
आह्वयतीतिलिंगप्राप्तानुवादोवघातसंबंधित्रिरभ्यासमात्रविधिपरत्वाद्वाक्यस्य। येषांलिलिंगकरणमितितेषां
मपिनश्रोतमवघातांगत्वंत्रिरभ्यासविधिपरेवाक्येतस्याविधेयवाक्यत्वेदात्। जैमिनिनाप्युक्तान्नसंबंधेनुवाक्यानि
तुश्रुतिरितिदर्शपूर्णमासयोःसूक्तवाकनिगदेइंद्राग्नीइदंहविरजुषेतामवीवृधेतांमहोज्यायोक्रातामित्यत्रइं
द्राग्नीपदस्यलिंगाद्दर्शार्थत्वेसतिनदेववाक्यतारूपप्रकरणवाक्येनैदंहविरित्यादिनामपि दर्शांगत्वंतुप्रकरणास्पूर्ण त्वे
मास्यांगमपि। प्रकरणस्यवाक्याद्विप्रकर्षयत्पनद्वाराविनियोजकत्वेनदौर्बल्यात्। अस्तिराजसूयोनामे...प
कुर्वीतमयायासमृद्धः। अनुमत्याद्यष्ट... सोमयागः। सर्वयोराजसूयेनस्वाराज्य

धामोपजेते निपत्नाय विधीयते। तत्प्रकरणे चाजिवेवनीयारव्य स्तोमयागस्त्रि धौ विदेवनादयो धर्मा विहिताः।
अहे दीव्यति सजन्यं श्रीणाति शोनःशेप मारव्यापयति अभिषिच्यते इति। तेस त्रिधि पाठ रूपा स्तोत्रांनि ना २
वनीयागविकृतुप्र करणगाढा राजसूयांगं स्तोत्र नस्य प्रकरणापि चतुष्ट्य कल्प्य विनियोग कल्प्त्वेन दौर्बल्यात्। न
च राजसूय स्य न प्रकरणमस्ति। दर्शपौर्णमासयोरिति त्वे न पशु नाम ग्नीषोमीयविहितिलेन सोमा नो
ज्योतिष्टोमविसन्निधे नवू नोपसारणा नस्तागनिराकाङ्क्षे दोत्वादिति वाच्यं। राजसूयत्वेन रूपेण या निकांक्षा संगादि पवाचति
विहिताराजसूयायज्ञे गाजस्य नानीत्यादीति रहूहणे योद्वतयाकांक्षा दपातन्म च्च पाति [illegible] नांविदेवनादीनां म
पि ग्रहणात्। दर्शपूर्णमासयोः पौरोडाशिके वांडे सा प्राग्य [illegible] त्रभु धनञ्जभुध ध्रुदे कायकर्मराड़ तिमन्त्र स
पानास्तनस्तस्य चमात्म्यानाप्या पात्र प्रोक्षणांग त्वेनचुपेणाहितेवू समार्व्ययापुरोडाशपात्र प्रोक्षणांगत्वे
नस्यापाःस्तोत्रानादि पचवक्लृप्य नेन दौर्बल्या ते एवं अन्यादि विधिया स्यादित्वबाध्यते। तं ष्ठारूपणादि वाक्य आह घ४
एपस्य वाक्यादेकहाय न्यांगत्वे श्रौते नत्पांगत्वेन बाध्यते। ज्योतिष्टोमे तित्रिः स्यात्प्रत्यापदेश्रे सेदहदशाहीन सर्वे
तिष्ठन्नांत वाक्य समाप्य मानत्वानाङ्क्षे ज्योतिष्टोमः तस्य तित्र उपसदो गे। अहीनस्य द्वादशः स्वर्के कृतु समाह राम
इति स्वूवादहसहरितो हिराजादिः श्रादशाहः। तत्र [illegible] दशोपसत्व स्य प्रकरणा ज्योतिष्टोमा ग त्वेव बाधिकस्यो २७

नाडीनीगत्वे१

वगत्ते नवा — न्तेः। यत्तात्तु द्वादशाहप्रकरणे विहितस्य द्वादशोपसत्त्वस्याय मन्त्रवादस्योपसत्त्वरत्नु स्वर्थ
ष्ण्व ते तत — स्यदुदाहरणो। तत्रैव पुर्वं स्त्रस्य पर्तीइति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं स्तनु यी
दितिफलं। सोति शेषमिके द्वियजमानप्रयोगप्रकरणेनस्तोत्राद्वीकृगि यमेगप्रतीयतेऽपीति होमे वदृन्तु
द्वि४ रेकत्वाद्वियजमानकप्रयोजनातो ✕ ✕ वाभिस्तनोवे तेन स ऊरुरोहितोस्ताद्रुमयज्ञामोय ऊेयालामितिके
नायरस्य स्तस्प्रकरणेबाधितम्बागे। तत्रैवाग्नीषोमीयपशुयागसंनिधौ यूपपरिव्याणार्थरशनात्ते
र्भिद्द तेमयीत्यादयः। क्रतास्लेस्त्वानाद्ग्नीषोमीयांगारशनयायूपं परिव्ययतेइति द्वितीयाश्रुत्या
त्रुरशनायायूपार्थत्वात्तद्वर्माणामपि यूपार्थत्वाद्यूपस्य वदोलासुयपे वहिन्नत्तीति दाहाका
द्वी बोमीयपश्चवनीयार्थव्यपपशुयागसाधारण्यादशनात्वधमोपि विस्ताधारण्या। दर्शपूर्णमासयो
पोरेडाशिक्ये कोडेइ ✕ तुबेधा ✕ बेत्त्वे तिमंत्रः। क्रतः तस्य दर्शमासस्थ पापुरोडाशयागोगत्वाइध्मेवेति शाखा
वि नमीति द्वितीयाश्रुत्या तु सान्नायांगशाखार्थत्वात्कामौबाधते। लिंगेन प्रकरणबाधस्तु पृष्ठा
नुमंत्रणमंत्रस्य दर्शपूर्णमासांग ... उपहूतउपकृ प्रस्येति ज्योतिष्टोमे

प्रकरणा१ तृ२

व्या५

आ. ८

राम
२२ राम ॥२२

अन्तयोर्मन्त्रयोः प्रमादप्राप्त्यनुज्ञापनार्थत्वाद्द्वितीयस्यानुज्ञार्थत्वाद्यतीयते लिङ्गानुद्धितीयोनुज्ञापनार्थत्वा
घस्वनुज्ञा [redacted] र्थं इति लिङ्गेन स्थानबाधः। तत्रैव नदे हिमाविशेत्यादिमधुमत उपहूत [illegible] स्योप
हूतो न हूयामीत्येतेनुवाकः। अतः सविशेषसमाख्यान्यो मोम न तद्दरणं। तत्र याज्ञिको मन्यावाह स्यांस इयास
मितिग्रहणलिधायीः न हा पावयवः स्तुच सार्क्ष्यवरको बेमित्येवे [illegible] हरणालिधायी। हिन्च मेगात्राह हरिवस्त्यादि मीम
विपु वाङ्गति मतिगा इत्येतेः सम्यक् कुञ्जरणालिधायी। तत्र ग्रहणादीनां महितानां मंत्रप्रकाशकत्वात् सं तवास मपव्य याग्रह दा५
रादित्रकाशान द्वारान हरणांगमेवायं प्रतीयते। लिङ्गं तत्रदर्थता। सत्यपि ग्रहणादीनां [illegible] धाने न हरणा धारिता वि६
२८ ग्रहणावेहणयोः प्राप्तिः। न हि ग्रहणाच हरण स्यांपि रनुरनालक्ष्या पितुशक्यं। न ह्यास्य च सम्यक् कुञ्जरणसैनूल
क स्य एव लोक सिद्धस्य सोमप्रतिपत्त्यर्थत्वे नविधानाद्यम्य ग्रहणस्यापि प्रसक्तेव प्राप्तिः। अतो न हरणविधिरेवैता
ति गोचरे [illegible] यति। यद्यर्थापत्तिकल्पितविधे तरस्वीकारे णएतानि विधीयंते। न च सम्मञ्जरणं तत्पयासाध्य कथं विधे
यं। तस्यास नादिविशेषसाध्यत्वान्न। अन्तरेव वाग्गुबाणमस्योत्तस्य रूपोल्लिख्यवयवे न दृष्टिप्रकाशनार्थः। तस्याः राम २२
कृत्य साध्यत्वे — नाविधेयतया सत्वप्रकाशनैहत्वात्। किंतु स्तत्व कॅप्रयाशनार्थः। ग्रहणादीनां नु मंत्राणां राम
काइपत्वाद्धि गेन समाख्याबाधः। वाक्येन स्थानबाधस्तु [illegible] — १२

नहण ५

न विशेषणतो न यच्चा विवक्षायां ग्रहाणां यो नैमित्तिकस्याधानस्य सहितो न पदं न कन्त्वादु न यागितनाश एव निमित्तो।
प्रतीयते तेन विनियोगविधावेकपदोपात्तमित्यपदोपात्तं वोद्देश्यविशेषणं न विवक्ष्यते। उपादेयविशेषणं तु विवक्ष्यते।
यथाग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यत्र प्रकरणात्स्थे वा कथं पशौ कर्त्वादि। अत्र पशुपदेय तासंबंधकत्वे तो यागोवि
धीयते। अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यत्र न स्वत्वं प्रधानो न दीयते। यागार्थं तु न त्वेन पशोरुपादेयत्वान्न तत्रासंख्या।
नाता विवक्षिता। तद्धितो वा कथं नेदं तत्। प्रातिपदिकार्थः पशुः पदस्पार्थः संख्यावैकल्पिकत्वादिति धानस्यावर
णकारकेन संबध्यते। विशिष्टस्य कारकस्य यागाङ्गत्वेन विधीयते। कारकं ... यागाङ्गयोः पश्चैकत्वयोः परिछेद्य
परिछेदकभावः स्यान्मैवं क्रियापेक्षपादन्योन्यनियमो भवतीति न वाक्यभेदः। उद्देश्यगतविशेषणयोस्तु क्रियां प्रतिगु
णत्वात्तावान्नतदपेक्षायादन्योन्यनियमः स न वी प्रस्तुतता न्याप्रत्येकं गुणस्तत्क्रियावशी कार्यक्रियावृत्तिनि
मित्तेन वाक्यभेद इति वैलक्षण्यं। उपादेयस्याप्राप्तत्वादनिशान्तविशेषणत्वेन तदाकांक्षत्वाच्च। एवमनड्वाहो
पुनर्नातिद्वित्वं वसन्तायकपिञ्जलानालभेतेति बहुत्वं विवक्षितं। बहुत्वे वासति चतुष्ट्वादिसाधकमानान्तरे
त्रित्व एव पर्यवस्यतीति उपादानं बाधकं न्यायात्। त्रीन्नृपालायवजुरादीनामुपादानासंभवात्। त्रित्व

नेव चाद्य वाह्निधिगोचरयति। सरव्याविलिंगमप्युपादेयविशेषणं विवहितं। यथा। अग्नीषोमीयं पशुमालभेताग्नीषोमीय
इति। धास्वां तृतीये वाक्ये पुल्लिंगं। सारस्वतीमेषीति स्त्रीत्वं। एवं सर्वत्रोपादेयविशेषणं विवहितमिति संक्षेपः। उत्पन्न
व स्यैष सामान्येविनियुक्तस्य कर्मणः फलविशेषसंबन्धबोधने नपुंसः फलतोकृत्वेरूपमधिकारयो बोधयति सो धिका
रविधिः। अधुपरिकरणंकारः जावेद्यजा। कर्मत्तिरूपरिकरणंकर्मजन्मफलतोकृत्वं। यथा सोमेन यजेत स्वर्ग
व स्य यागस्य ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यनेन फलविशेषसंबंधः क्रियते स्वर्गकामस्य वाधिकारो बोध्यते।
एवैवक्ससेवा अन्ये यद्रूक्रतवः कामायाह्रीयंते सर्वे स्याः कामा स्योऽस्यालिङ्गोमइत्यनेन च सर्वफलसंबंधः क्रियते।
एतेनैव स्वर्गसंबंधसंजवेपि जोवलीवर्दन्यायेन भिन्नविषयत्वकल्पनेनो नयोरर्थवत्ता। स्वर्गकामविधिनैवस्व
र्ग[redacted]साधनत्वे नज्ञाते स्वर्गोऽजनयतीत्तिनियमकल्पनाच्च। एव मा य्रयादिवाक्यो। स्वत्नानां घस्या यागानां दर्शपूर्ण
मासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतैवैकस्मैवा अन्योऽद्य यःकामा याह्रीयंते सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासाँस्यावाक्यो।
भ्योफलसंबंधः। सर्वेफलार्थयोश्च दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमयोरेकस्मिन्प्रयोगएकफलं जायते। × किंत्याः उद्देश्य
नां फलानां साहित्यस्याविवहितत्वात्। निरपेक्षानेकेऽनवस्थवस्तुतएकप्रयोगएकफलजनकता या लोके दृष्ट
त्वात्। नहिमृत्पिंडस्य प्रयोगो घटोसृजति। वेदिकमपि एकफलार्थकमेकमेवफलंसन्तप्रयोगेजनयति। अन्यथैकप्रयो

गेयावदिष्टं फलं तत्तुष्टिमिति न काम्यं कर्मपुनरावर्त्तेत। कामना वशात्तु नियमः। प्रत्ता नित्रिविधा नैकोहि मुख्यो न यरूपा
हि। तत्राव[illegible]स्य सफलोपि कर्मापर्यायजे तत्र हि काम इति विहिता यार्थाः प्रत्यमेहि क्रमेव। आतेपि ने[illegible] त्रगन
प्रत्वात्रिव[illegible]नादि[illegible]न्यो वारस्य। तथैव काम्यमानत्वात्। स्वर्गस्त्वानुषंगिक एवेला दशासुखस्य [illegible] नोगासंज
वात्। पुत्र पश्वादिस्त्वैहिक मामुष्मिकं वा न हित तद्देशान्तर एव नोग्यं। इत्यादिभेषु नाधिकार एव जन्यत्वात्। पुत्र कामेष्ट्या
देतु सतेप्रतिबंधक पापनिर्वतावि - हो। न्यायेन सतिप्रतिबंधे कालान्तर इति। तत्रपुनरतिवैवे व्याले [illegible] चिविदेव काम्य
ते। काम्यमानं वफलत्वेन संबध्यते ना काम्यमानमपि तिन सर्वे बांधो जपद्यं। येषां तु युगपत्काम नावस्यापि जानातेषा
मपि न युगपदनुत्पत्तिः पूर्वोक्तकर्मस्यानाख्यादि तिमिश्राः। राहाके तु विरुद्धानां कामानां युगपदनुत्पत्तिर विरुद्धानां पुत्र
पश्वादीनां काम्यमानां युगपदनुत्पत्तिरेवेत्यत्र। अनन्तनन्तफलकामस्याधिकारः। अर्थवादोपस्थितानां फलत्वके
[illegible]एकेसर्वफलार्थं गंगास्नानादिषु विधौ [illegible] आने [illegible]तुसहितफलत्वादिकामस्याधिकारः। [illegible]स्याने [illegible]
सहितानामेव फलत्वं [illegible]ना त्। एवमग्निहोत्रहोमस्यापि तोर्थं [illegible] स्वर्गकामइत्यनेन फलसंबंधः [illegible]
र्गकामस्य वाधिकारः। इत्युसर्वकर्मसु मन्त्रव्याख्यानमेवमधिकारो [illegible] सामर्थ्या नावात्। तिरश्चां तावदर्थ
ज्ञानाभावात्का[illegible]तरीयप[illegible] [illegible] कर्मविधिकार। देवानां देवतान्तराभावात्। नहि [illegible]

ना

स्य मुंशक्यते। तस्मान्निर्दिष्टे तस्मिन्नावात्। अप्रतीतस्याथेस्य त्वाभावात्। स्वोद्देशेन वृत्तत्वस्याभासे नवात्। विशेषणत्वाभावाच्च।
तत्प्रतिपादकवाक्यान्तरार्थवादानां च स्वमात्रत्वापरेन स्तुत्यर्थतया स्वार्थपरत्वाभावात्। कुशीलमाशेषं च वर
णाभावादनधिकार इति भाष्ये। वार्त्तिके त्वध्ययनादौ संस्कारे स्वाध्यायः पूर्वपूर्वेण ग्रहणादिविवरणासंभवादस्त्येवाधिका
पं रइत्युक्तं। मनुष्येष्वपि नाप्त स्वाध्यायानां अर्थस्याध्यापावेक्षणासंभवात्। पंगोर्विष्णुक्रमणासंभवात्। ब
धिरस्यावधानासंभवात्। मूकस्य मन्त्रोच्चारणासंभवात्। काणस्य चाक्षुषस्याधिकारः। एकस्य च कुष्ठरोगोप
३। कस्य येषां त्वेकपक्षिसमानत्वेन वस्तुमेन्या ज्याघावेक्षणासंभवात्। केचित्तु विप्रकृष्टरोगस्य पंगुन्तिचे त्येतस्य
च कुष्ठः प्राणस्यानधिकार इत्याहुः। ननु यथाधिकार मंगविनियोगात्स्वर्गकामशब्दाद्वा सर्वाधिकारप्रतीते यस्य
यत्राशक्तिस्तत्तदंगमस्यैवमेवानस्त्विति तत्रानुपपन्न इति। मैवं। यदि पुरुषार्थतयांगोपदेशः स्यात्तदा ततो यथा पुरुषा
धिकारमंगविनि×विहित×योगः कल्प्येत। अस्याह ऋत्वर्थतयांगोपदेशात्सर्वांगयुक्तस्य क्रतोः पुरुषार्थत्वाव
गते स्तादृगनुष्ठानसमर्थमेवाधिकारि च गम्यते कामशब्देन। एवं स्वर्गकामशब्दोपपन्नो नित्यवत्क्रतानां
मंगवाक्यानां पत्तिवत्स्यमन्यायः। ते न यथाविनियोगमधिकार इति सर्वांगोपसंहारसमर्थस्याधिकारः। नित्ये
षु मिति केषु तु निमित्तमात्रे विरोधात्मा [illegible] विकारः। यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् यावज्जीवं राम ३१

र्दशपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यत्र गुणपुरुषकृत्यापि निमित्तत्वं प्राप्नुयात् । वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्यत्र वीप्सया वसन्त
स्य निमित्तत्वं । तत्र प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमवश्यं कार्यमित्यशक्यार्थविधिप्रसंगाद्यथाशक्ति सुपबध्यतइति
च सामः । एवमङ्गस्याधिकारः । जीवनार्थमर्जनस्यावश्यकत्वेन तेनैव कृत्यनुष्ठानसंभवात् । नवद्भ्यर्जनं
कृत्वैतत्र कृत्यन्दिग्ध(?) माणतावात् । प्रत्यक्षेण पुरुषप्रीत्यर्थत्वाच्च । ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना राजन्यस्य
जयादिना वैश्यस्य लब्धादिने ति नियमात् तु दृश्यार्जनाश्रितादृष्टं च भवति । जोऽजनाश्रितादिवशात् सुख
त्वादि नियमात् पुरुषार्थेन तु दृश्यार्जनेनयथा पुरुषकार्यं जोऽजनादि निर्वर्त्यते तथा क्रतुरपि । एवमङ्गस्य
त्यपुरुषार्थार्जनावश्यं जावान्नेनैव क्रतावप्यधिकारः । एवमंगहीनस्यापि तत्प्रतिसमाधाने नाधिकारः । य
त्वे स्यं [redacted] प्रतिसमाधे[redacted] यमागवैकल्यं तस्य काम्येषु नाधिकारः । नित्येषु तु आहिताग्निर्यदिकोपवेत् ।
स्य आधानं त्वसमर्थतयाकाम्यत्वात्तस्य नाधिकारः । यत्त्वनाहिताग्नेरन्त्यवान्यः प्रायश्चित्तं चेत्समर्थस्तेन तु
नित्यकृत्यकरणं निमित्तेनत्वाधानं करणं निमित्तमिति मिमांसा । अन्ये त्वाधानस्यापि फलत्तोनित्यत्वाद्दर्शपूर्णमासयोरा
धिकारइत्याहुः । एवं प्राकृतवैप्रवरणसमर्थस्य वाधिकारः । दर्शपूर्णमासयोराद्येयवरणीतइति विधाय एकं वरणीते
द्वौ वरणीते त्रीन्वरणीते न चतुरो वरणीते न पंचातिवरणीत इति वाक्यान्निषिध्यन्ते । सर्वे वा विधिनिषेधा(?) स्य त्वात्कल्यामानो

याम ३२ धिरेकवाक्यं सिद्धये त्रीन्वर्णान् तस्यैव कस्मात्तेनपावनत्वाहित्वयोरनुवादः सिध्यति शिष्टेन त्वाहित्वयोः प्राप्तत्वात् ।
निषेधोनु नित्यानुवादादित्येकवाक्यत्वं । तेन नैकत्वोंपयोरनधिकार एव । चतुर्वर्णादीनां तु आश्रमेष्वधिकारेणैव
वेति । एवमध्ययनसिद्धार्थज्ञानवत एवाधिकारः । अग्निसाध्येषु बाधा नास्ति अग्निमत एव । क्रतुविधयो प्रय
र्थज्ञानायेत्यपि विशिष्टं तत्र सिद्धं तत्र एणेन रत्नार्थानस्य यत्नेन प्रकुर्वते । अतएव त्रैवर्णिकानामध्ययना
धानविधानादधिकारो न शूद्रस्य । अध्ययनं तु निर्दिष्टकर्तृकं प्रलतानुपनीतान् त्रैवर्णिकानुद्दिश्य तेन प्रकरणाति ।
आधानेऽपि त्रैवर्णिकानामेव विहितं वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्य इति । ननु वर्णानुरथ
कारस्याधानेति रथकारस्य सौधन्वनपर्याये जातिविशेषस्याप्याधाने विधीयते । न रथकारो नामेति व्यत्यया
त्रैवर्णिकानामेव रथकारत्वेन निमित्तेन नित्यवसन्तादिकालबाधेन वर्षाविधानार्थमिदमिति वाच्यं । योगाद्रूढी
र्बलीयस्त्वात् रथकारशब्देन जातिविशेषस्यैव प्रतीतेः । ब्राह्मणात्तु जायते वैश्यायां सुधन्वाचार्य एव च । नारूढाहि म
उत्पाद्यमानः सात्वत एव चेति हि स्मृतिप्रसिद्धा स्य वैश्योस्य जातिविशेषस्यैव रथकारत्वात् । यद्युमा
हिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते । माहिष्येण करण्यां प्रजायते विट्शूद्रयोरनयोर्नैपात्य । शूद्रायां वैश्यात् या ३२
ल्युत्तो रथकारस्यानुलोमत्वेनाध्ययनादिसत्त्वात् सौधन्वनादिपर्यायत्वाभावाच्च नात्रस्त्रैणमिति मिश्राः ।

स्त्वन्त्रणां त्वेति वाधानेनं मन्त्राणां स्येधन्वनान्स्यवक्तीति वेदे सामान्याधिकरण्यासोऽधन्वन सुपर्यायस्येत्याधिकारः। स्व
नाश्च तदुपयिकार्थज्ञानाभेपः। अतः कथं त्रैवर्णिकानामेवाधानमिति। सत्येतदाधाने त्रैवर्णिकस्यैवानेनाग्निसंस्कार वत्
र्थं। संस्कृतानामग्नीनामुत्तरत्रोपयोगात्। उत्तरक्रतुप्रवचनाभावेन तस्यानधिकारात्। किन्तु बलः विश्वजिन्न्या
येन स्वर्गफलकं विधीयते। अग्नीनां त्वनीप्सितकर्मत्वे। अतस्तेनोत्तरक्रत्वधिकारप्रयोजकमिति त्रैवर्णिकानामे
वेतादृशाधानविधानास्ति अत्यधिकारः। नन्वेवं स्त्रिया नाधिकारः स्यात्। अध्ययनस्योपनीतपुंसंस्कारत्वेन त
च स्त्रिया अर्थज्ञानाभावात्। आधानस्य पुंकर्तृत्वेनाश्रवणाच्च सिद्धाग्न्यनाबाधेति चेत्। सत्यं पृथक् नास्त्येवाधिका
रः। न त्वसहाधिकारो निषिध्यते। संसृष्टफलत्वाद्दम्पत्योर्यज्ञस्यागात्मनेपदकर्मसु पृथक्कर्तृत्वासत्त्वात्। न चैवं विलोक
दिति विज्ञान प्रतिषेधाच्च। प्रीतिदत्तादिस्त्रीधनसत्त्वे विनार्यादासभृत्यपुत्रश्चत्रय एते धनाः स्मृता इति स्वातन्त्र्य
प्रतिषेधाच्च। पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं कर्मसु तथा पुण्यफलेषु चेति स्मृते। यजमानस्य अमवेक्षते पत्न्या अमवेक्षते इ
कु त्यादिवचनेषु च कर्तृकाङ्क्षावगमात्। न चर्त्विग्वत् परिक्रयेण यजमानः पत्नी साधनं तस्य प्रयोग इत्यपि इति वाच्यं।
स्वामित्ववचनात्। यजमानेन परिक्रयासंभवात्। पत्नी तु यजमानयोग इति यत्स्वामिन्याः पत्नीशब्दः स्मर्यते। य
जमानशब्दोऽपि कर्तृलिङ्गः शब्दयोः यागफलं विहितस्य नजेतः फल नोक्तं स्वामिनमेव बोधयति। तस्मादुभ

नादजा॰

रा॰ ३३ पोः सत्ताधिकारः। तथा जाधाने होमे वसानावर्धीमादधीयातां मिथुनयोः होमवसनविधानं। तथा त्रौकमानिहितं पुंद
य माधानांगत्वेन विधीयते न दंपत्योः होमविधानमिति वाच्यं होमशब्दानर्थक्यापातात्। वसनादि वाक्यप्राप्ते वा-
धाने होमद्वयविधौ वा भेदात्। अतः प्राथम्यात् होमविधिः। त्रौकारस्तु स्त्री उदयात्तु वादः। सहि पुंद्वयं स्त्रीपुं
द्वयेपि प्रयुज्यते। कुक्कुटश्च कुक्कुटी च कुक्कुटौ विति। एवं चाने कार्थत्वं जितो तयानुगतं पुंस्त्वं हि त्वं चास्य वाच्यं तत्रा
सति प्रमाणांतरे पुंद्वयं सति तु स्त्रीपुंद्वयमभिधत्ते। अतश्च होमं विधाय क्त्वाहा श्रूयस्यमाणस्य प्रामस्त्री पुंद्वया
नुवादत्वम् तयोः होमवसनविधानास्यदाधिकारः। एवं च विदुषा यदु मानेन स्त तं कर्मो तयोः प्रत्यं ददातीति गावे
धस्वात् स्त्री भावेति। तस्मात्तु यावदुक्तमाशीः ब्रह्मचर्यं च भवति। यावदुक्तं माङ्भावेह णादि। आशीः शब्देन
त्ता विधा विनात ब्रतिग्रह णायोग्यतोजने त्वाः संस्कारा विवक्षिता स्तीर्थस्नानाजना भ्यंजनवपनादयस्तो पलक्षिता
द्वयोर्न भवति। वपनं तु पुंस एव। केशश्मश्रु वपनइति। सत्यपि केशस्मश्रुणो र्द्वितीयाग्निर्देशे कृत नावच्छे
दयो गित्वेन संस्कार स्त्वायोगात् तत् कर्म कवपनफलितसंस्कारो विधीयते। तयो श्चाभिमित्त कर्मत्वेनोपादेययोर्विवक्षिता स्मा रा॰ ३३
हित्वा त्वानुसरणं वसनं वाक्यिया न प्राप्नोति। ब्रह्मचर्यं सत्यपि पूर्वत्रापि पुरुषार्थं ब्रह्मचर्यविधौ कत्वं गतया पुनर्विहि
तं तदप्युक्तयोः। इदं च पत्नीसंस्कारं रूपमपि योग्यजीवत्वं चाद्यं त्वपेनपुनरूपात्तमिति बोध्यं। पदानेन कर्मप्रजाति

चिवहिताग्निना सुवं नयो नवंतो तिष्ठाद्द्रव्याद्ययेन त्रेरवे। वस्तुतस्त्वाशीः राद्देनपुं नाविद्धत्र यर्यपदेनात्सर्वप्रलिसेस्त्वारो
पलहरणमिति यत्के। इतो न्यस्तु याऽऽत्मा समारव्यातं विद्वान्यजमान एव कर्तिष्यतीति सिद्धं स्त्र्यधिकारः। प्रत नार्थस्यनु
नाधीये पूर्वमाहिरोपदत्वाम्नीनेत्यकर्मणीत्येतत्त्वदाश्रयणोऽस्यनावाहनाधिकारः। यदात्वग्नयः सन्ति तदा तू वृच
नादग्निहोत्रेऽधिकारः। तदाहुरपि द्वीक्षोऽप्यग्निहोत्रमाहरेदिति। ननु दर्शपूर्णमासादौ तथाप्यवहारानावात्तिहितत्वे
रत्रे। कथित्रशूद्रस्याप्यधिकारो यथावेदवास्तुमध्ये निर्वपेदेतं निषादस्थपतिं याजयेदिति वाक्ये निषादस्यापि या
ज्ञिर्याजनस्य च स्वार्थत्वेन प्राप्तत्वात् भागविशेषकर्मधारयसमासेन निषादनिर्नः स्थपतिश्चापी विधीयते। न च षष्ठी
तत्पुरुषाश्रयणेन निषादस्वामीत्रैवर्णिक एव विद्वानाहिमतास्यापि विधीयतामिति वाच्यं। तत्पुरुषे पदे पदलक्षणाये
सत्यरसत्वीयत्वेन कर्मधारयाद्दौर्बल्यात्। कर्मधारये हि द्वोपदार्थोऽभेदसंसर्गेणान्वित इति न कापि लक्षणा॥
तेन कर्मधारयबलीयस्त्वान्निषाद एव वचनात्तावदर्थज्ञानं स यावदधीतिं आग्नाविहितं करिष्यतीति शूद्रोऽपि
कारः। सा हाहवनानां वेतु त्रैवर्णिकानामेव विहिताग्निमत्तायामिति सिद्धं। तत्राग्निहोत्रादावेकस्यैव सस्त्रीकस्या
धिकारे न द्वयोर्वा बहूनां वा सहाः। स्वर्गकामादिपदेषु प्रधानपुरुषगतत्वेन लिङ्गवसंख्याया अविवक्षितत्वेऽपि यदे
नेत्यारव्यातोपात्तसंख्याया याजुलम्भत्वं [illegible]। नयेयं स्त्रिया अपि निरस्तिः। दंपत्योर्वा

राम ३४ सद्यव तिचेन्नत्वाशाख्यातेन च कर्तृसंख्याभिधानात् । क्वचित्कर्तृत्वाभिधानगतसंख्याभिधानं तु लक्षणया । यथा
सौमेवसानावशिमादधीयातामित्यादौ । क्वचित्तु द्वयोः पुंसोरधिकारः । यथा कुलायपज्ञे । तत्र हि तेन राजपुरो
हितौ सायुज्यकामौ यजेयातामिति द्विवचनान्तेयो राजपुरोहितयोराख्यातेन कर्तृत्वद्वित्वाभिधानात् । ननु लिङ्गक
त्वयो राजपुरोहितयोः कथं सहाधिकारः । तथा हि राजशब्दो नार्थे स एव क्षत्रियः प्रयाजः पुरोहितस्य तु ब्राह्मण रा
स्य वसिष्ठभृगुनकाश्चिव प्रयोगस्तस्य स एवान्वयो तस्य तु तन्त्र न पाठितीयः । तथा राज्ञः कुलायप्रस्तोवि
हितः सयथा राजसूये वा प्राजयेसयदिसोमं बिभ्र हरियेब्रह्मणोधस्तितिनीस हृत्सता: संपिबेद्धस्तु क
ऽतमस्ये न हेमवर्द्धेन्द्रसोमपितिः । यद्यपि स्तितिनीयदेन प्रयोधे नेवमानेरुवाकार्यस्तु गृह्यते तथापि वा
क्यान्तरे प्रयोगो धोदुवरपात्रसंयुक्तस्य विहितत्वात्कल्पनयमस्तु शस्तुं । ब्रह्मण्याष्टमस्य तु सोमयमसः । त
दि यावाह शिरंब्राह्मणस्य बलसामकुर्यात्तादुरेण राजन्यस्येत्यादि । न ह्यान्यतरकल्प्यानुष्ठाने नेतर
स्य फलनेति श्रेयोहेतुरपान् । नयोनयेकर्तृशब्दपंवप्रयाजाद्युत्पादेतुवाद्विरोधात् । तेन समानकल्पयोः
देकराजसंबंधिनोर्द्वयोः । तत्र कर्मधारयेर्ष्यवाहक्षोषाद्राज्ञोः पुरोहितयोः । उभयोर्न एकोसमासे पूर्वपदेवर्ष्यप्पर्ष्य राम ३४
× पुरोहितयोरेवाधिकारः पुरोहितावितिवदेकशेषस्यराजपदेनवष्ठीसमासः । हततत्पुरुषस्यवेकशेषादिनै ×

× राजसंबंधिनोः ×

+२ तत्पुरुषोत्तरमेकशेषपदद्वन्द्वराजपदवैयर्थ्यादेवनत्वाघ्यः। राज्ञ एव पुरोहितवरणविधानात्॥ ३९

त्वेदोक्तलोकं हेतुनकश्चिद्दूषणोतिवत्वत्वात्तदाश्रयणं। नवैकस्य राज्ञः पुरोहितद्वयमस्ति। पुरोहितवरणीनदृस्येवव्रवरण। [redacted]
विधानात्। वरणस्य मोऽन्यतस्यापि पुरोहितस्य मानोत्तर। गोपयोगाज्ञानादितेन पुरोहितेनेष्टा वाचयेदिति वाक्यार्थेक
स्य त्यनादुपादेयवविवक्षितमेकत्वं कर्मधारयोपि राज्ञः पुरोहितविध्य नावीदापद्यपि ब्राह्मणग्वदिति निषधादेश्य वस्य नु
ज्ञानादुपयुक्तः। तेनवद्वेनाद्वितकेच्यपोरपिसत्साधिकारः। कविद्वद् नोसत्साधिकारः। यथा द्वादशादिसत्रेषु। चतुर्विंशतिपर
मा:सप्तदशावराः सत्रमासीरन्निति द्वादशाहे सर्ववर्णाः। तस्य दीति कल्पाद्युगवामयनादीनां। यत्रासनोपायिचोदनातत्सत्रेय
वो वयजतिचोदना। [illegible] नद्दत्यहर्गणस्य द्वैवेदो। द्वादशाहस्य द्वादशाहम् ऋद्धिकामा उपेयुर्यद्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति विधि
द्वयादिविधिः सत्रसंज्ञोऽहीनसंज्ञश्च। तत्र सत्रालक्षद्वादशाहस्य तलीनित्रयोदशरात्रादीनिसत्राणि। अहीनात्मके द्वादशाह
विलक्षणस्तु द्वितीयत्रादश्यएकादशपूर्येतोऽहीनाः। सत्रेषु बहुकर्तृत्वे कर्तृर्वोकवाक्यात्। अहीरेवन्तुस्वैकोबहवो
व ग्रीरः। कर्तृत्वोवाधिकारइतिबहूनामधिकारः। अत्रैसमानकल्पानामेवाधिकारः। वसिष्ठादीनां नाराशंसत्वादि
पुरुषयद्वासिष्ठस्य कर्तृत्वेनविधीयेरस्त्तोवासिष्ठावासिष्ठैः क्रियमाणोनाराशंसोवासिष्ठवर्गकोऽत्तएवेत्यवे
तु गुण्यासवेवपूरणसिध्येत्। ॥ षष्ठीसमस्या वासिष्ठादीनां प्राधान्यावगतेस्तादर्थ्येननाराशंसादयोविधीयंते। तादर्थ्ये
व [redacted] वासिष्ठानिनिमित्तप्रत्ययजनकोवेत्वेनत्रुपकारद्वारणोत्प्रकरणोनावगममात्रस्वतंत्राद्दष्टंकल्प्यनातुप्रसंगः। एवं
नाराशंसकरणेनैववासिष्ठादीनां तेनुपलेलिप्सतितन्नयात्करणेनैवतरेषामपिति नियमादेकमपद्ग। आयरो पुनरेषां प्रश्न

साम ३५ सिद्धेरुत्तयोश्च संस्कारादिविरोधेन द्वादशाहे सवासमानकल्पानामेवाधिकारः। तत्र च सत्रेषु ब्राह्मणानामेवाधिकारः। तेषु
हि ये यजमानास्त एव ऋत्विज इति स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र ऋत्विक्कार्ये यजमाना विधीयन्ते। अतस्तो कुर्वीतेति हि यजमानाश्चित्वकृ
र्तृकत्वं चार्त्विज्यस्यावगतं। यद्यपि तत्र न ब्राह्मणानां विधिस्तथापि सर्वत्र ब्राह्मणानामेवार्त्विज्येऽधिकारः। पराश कर्मणो तु
ऽस्य त्रीणि कर्माणि जीविका। याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रह इति स्मृतेः। ब्राह्मणा नामिह विश्वामित्रेनासोमपीथि
नामित्यादिवैदिकलिङ्गाच्च। एवं च ज्योतिष्टोमासत्रेषु तथैवातिदेशान्नार्त्विज्ये ब्राह्मणवचनेन क्षत्रियवैश्ययो रुक्तत्वे बाधिते विश्वा
मित्रवदृत्विग्बाधेमाना नापि ब्राह्मणा एव यजमानास्तत्कुर्युरिति तेषामेवाधिकारः। तत्रापि वैश्वामित्राणां तस्य मा
नकल्पानामेवाधिकारः। वैश्वामित्रो होतेति तत्र वचनात्। यद्यपि वासिष्ठो ब्रह्मेत्यपि तत्र वचनं तथापि य एव ब्राह्मि स्तो
मनाराशंसीयीनस एव वासिष्ठ इति वाक्यान्तरेण वसिष्ठगोत्रत्वानादरकल्पनात्तन्नाराशंसानामधिकारः। तत्राप्याहि
ताग्नीनामेवाधिकारः। आधानविधिगतात्मनेपदाद्धातुरेवाधानसाध्याग्निसाध्यक्रतुसाध्यानि फलानि व
तीति गम्यते। तेन सर्वेषामग्निषु सत्रे हि तेषु सत्वे सत्रे सर्वेषां फलं भवतीति। अथ तेच गृहपतेर्वाग्निषु निर्मथ्य
नौ विवेयेरन्निति। तेन सत्रेषु ब्राह्मणानां वैश्वामित्रसमानकल्पानामाहिताग्नीनामधिकारः। ननु विश्वा पपन स्र
सहस्रसत्रे नायमितिमेघः सम्भवति। एवं हि लब्धिः पंचपंचाशतस्त्रिवृतः संवत्सराः पंचपंचाशतः पंचदशाः पंचपंचा
शतः सप्तदशाः पंचपंचाशदेकविंशा इति। अथ त्रिस्तोमानां संवत्सराणां पंचाशतः पंचैत्यर्थः तेनेदं सार्धशत साम ३५
त

पु

दये। एवमुत्तरत्रापि। तेन सह सुसंवत्सरसाध्यमेतत्सत्रं न मानुष्याधिकारे संभवति। ये त्वाहुरायुर्वै पुरुषस्य नियमान्
तेन ये पं तावदायुःपुराणादिसिद्धं गर्गवादीनां तेषामत्राधिकारः॥ यदि तेषाम निविद्यमानात्वाधिकारस्त द्रा
मनुष्याणामेव रसायनसंपादितं तावदायुषामस्तु॥ यद्वा पितृपुत्रादिकुलपरंपरया समापनीयं॥ यदै
तत्सत्रारंभादेव तावदायुर्भवतीति कल्पनीयं॥ नैतत्पत्तत्रयं युक्तं॥ न हि रसायनस्यायुर्वृद्धिहेतुत्वं
श्रुतं वा॥ कुलकल्पेन्ने कस्यापि फलसिद्ध्येत॥ यो ह्यारभ्ये समापयति तस्य फलं समाप्तिरेव हि शास्त्रार्थः
कारंभस्तु तदर्थ एव त्यैवादेस्सत्त इति न शास्त्रार्थो गौरवात्॥ यदि च समासे शरीरं भविना नुपस्थितेः
पूर्वोपस्थितारंभस्य शास्त्रार्थता तदा नयोरपि सांगी कार्या॥ आरंभसमाप्तौ हि आ। त्र मिके। यो वा पुरुष
हैते इति विशिष्टा विगर्हिता॥ दोषमुपायश्चिते च स्मर्येते॥ देवताभ्यो वा एष आरभ्यते यो यद्यस्ट्वा न यज
ते जैत्य सतवीये न यजेतेति॥ समाप्तेस्त्वाशास्त्रार्थत्वे हि नैतानि स्युः॥ अत एवारब्धं काम्यं कर्म वीतायां फले
छायासमवाप्तेर्वा कामेच्छायां समापनीयं॥ विशिष्ट विगर्हणार्थ प्रतिच्छ। पितृमृत्या पापहृत्यो ह्येवोनन्त स्यमाप्तिः वि
धनात्॥ लौकिकैर्तु गृहरत्याद्यारंभं न नियोगे न समापनीयं॥ त विशिष्ट विगर्हणाद्यभावात्॥ तेनारंभस्य

त्र

भट्टभास्करी
राम ३६

राम ॥२५॥

36

माप्योः शाखाशेषत्वात्कुतकस्येयो न यासंभवान्न कुलकल्प्यः॥ तृतीयस्तु निष्प्रमाणत्वादेवासुकरः॥ तर्हि नियं
सहस्रसंख्या संवत्सराणां किंतु यजमानानां॥ पंचपंचाशत्संख्याये जमानास्त्रिवृत्सोमकं संवत्सरं कु
र्युरित्यर्थः॥ एवमुत्तरत्रापि॥ तेन चतुःसंवत्सरमिदं सत्रं सहस्रयजमानसाध्यमिति॥ मैवं॥ संवत्स
रसामानाधिकरण्येन श्रुतायाः संख्याया यजमानविशेषणत्वायोगात्॥ चतुर्विंशतिपरमाः सत्त्रस्या
वराइति श्रुतसंख्याबाधप्रसंगेभ्यः॥ तर्हि संवत्सरशब्दोऽन्यपत्वाद्गौणः कल्प्यतां॥ तत्र यो वै मासः स संव सं
२ त्सर इति श्रुतेः ये मासे संवत्सरशब्दप्रयोगादर्शनात्तर एवास्तु॥ तत्रापि तु मनुष्याणामसंभवः॥ स्तुत्या॥
न यु पत्नीतस्य कृताध्ययनस्योत्तविवाहस्य कृताधानस्य च पुनः सहस्रमासजीवनं संभवति॥ तर्हि
संवत्सरश्रुतिमावेदादशरात्रयद्श्रुतिकविभ्यो योगाद्द्वादशरात्रिपरोऽस्तु॥ तदपि संवत्सरशब्दस्य द्वा
दशाहत्रिवृत्प्रयोगाभावाच्छ्रुतत्वातिमात्वेन नेदं संकीर्तनादयुक्तं॥ तस्मादस्मिन्सहस्रसंवत्सर
सत्रे मनुष्याधिकारासंभवाद्गन्धर्वादीनामेवाधिकार एष व्यवस्थितिः प्रश्ने को नियमो युज्यते राम ३६ ॥ राम ॥२०॥
ति॥ अत्रोच्यते॥ मनुष्याधिकारस्सर्व नरा गंधर्वादिकारकल्पनमुचि

णाय

न स्वा राज्य

तं॥ अग्निविद्याहीनत्वात्तेषां न सामर्थ्यमप्यास्ति॥ तेनायं संवत्सरसत्रा इत्येवं त्रिवृदादिक्रा पूसामानाधिक

रण्याद्विवसे पुगोगः कल्प्यते॥ द्वादशाहे हि त्रिवृदादिराहत्स्तोमकदिवसवाचित्वेमदृष्टाः॥ इहापि

तसामानाधिकरण्यात्सैवसंवत्सराद्यादिवसपरः कल्प्यते॥ तेनायेहतोमनुष्याधिकार इति ब्राह्मणाधिका

वा रवादिसत्राणि॥ क्वचित्क्षत्रियस्यापि अधिकारः॥ यथा राज्ञो राजसूयेनाभियजेतेति विहिते राजसूये॥ राजप

दं स्वकारूत्रियत्वजातिवाचि देशविशेषप्रसिद्धं॥ तस्येदं कर्मेति च प्रजापालनादिराज्यपदेनोच्यते॥ कर्म

म णीत्यधिकृत्य पत्यंतपुरोहितादिभ्यो गितिस्मरणाद्राज[redacted]पदं स्यचतत्रपाठात्॥ नन्वार्यावर्तदेशेरा

ज्यपदं प्रजापालनादिवाचित्वक्षत्रियेनेवलौकिकः पिराज्ञपदं प्रयुज्यते॥ न क्षत्रियस्यैव॥ अतस्तदनुरोधेन

देशांतरस्थप्रयोगेरिनादर्तव्या॥ स्मृतिरपिसा पुत्यानुशासनमात्रापेतिराज्यपदं रूढमेव गोप्याः क्षत्र तु

त्वकर्तृपिचप्रवर्तमानं राजपदं राजसूये क्षत्रियलौकिकानामधिकारं बोधयति॥ अतएव तदंतर्गतायामवै

श्योक्षाग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेति हिरण्यंदक्षिणेत्यादिवाक्यविहितायांवैश्यलौकिकाधिकारः स्यात्

यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिमाहुतिं हुत्वाभिघारयेद्यदि राजन्य ऐन्द्रं यदि वै

भा०अ०पा०२ २ ७५

राम
कृष्ण
37

श्यो वैश्यदेवमिति तस्मान्नैव लिङ्गाधिकारो राजसूयश्रुतावुच्यते॥ नरा[redacted]कर्तरि राजशब्दः॥
राजानमभिषेचयेदिति॥ यान्निषेचकान्याये नमचयुज्यते॥ नच तदा राज्यकर्तृत्वमस्ति यन्निमित्तोऽभिषे
कानिमित्तत्वात्तस्य यदि च राजपदमप्रसिद्धार्थं स्यात्तदाभिषेकेन राजानं भावयेदिति॥ रूपा
दिवद्रव्यवचनविपर्ययोऽपि कल्प्येत न तु राज्ये यत्न जातोऽप्यविज्ञादि देशेऽप्रसिद्धं तामेवाभिषेण सेव के
त्राति॥ एवं स्मृतिरप्यनुगृह्यते॥ यस्या पार्थिवशब्दे ब्राह्मणादौ प्रयोगः स राज्यकर्तृत्वसामान्यादौ
पचारिक॥ न तु तावता श्रुतिस्मृत्योरन्यथाकरणमुचितं॥ तेन स राजसूये प्रत्ययस्यैवाधिका
वे रः॥ एवं चात्र ब्राह्मणादिश्च वर्णितत्वात्स्यर्थे॥ यदि शाकुन्भरूपग्या द्वारादिनायोऽपि यः॥ यदि रोच
त ब्राह्मणो यजेतेति ब्राह्मणकर्तृकमपि गीतरीराजसूयवहितं तत्सवेष्टि विधीयते॥ एवं राम
राजन्यकर्तृकं वैश्यकर्तृकमपि तस्य फजमेतरथान्नाय कामीयाजयेदिति वाक्येन विधीयते ॥२९॥
इति सिद्धं राजसूये क्षत्रियाधिकारः॥ वैश्यस्तोमे वैश्यस्यैवाधिकारः॥ वैश्यवैश्यस्तोमे कृष्ण

न यज्ञे तेति वचनादसति विशेषवचने पूर्वोक्तरीत्यैव । लौकिकानामेव वैदिककर्मस्विति संदेहे पः १०
ल वस्तुसंस्पर्शविनियुक्तस्य फलविशेषसंबद्धस्य कर्मणः सांगस्य प्रयोगं बोधयन् प्रयोगविधिः । यथापूर्वं कोधिकारविधेरे
वलावनायाः फलविशेषसंबंधोत्तरं कथंभावाकांक्षायां संगवाक्यैर्वा कल्पनामापन्न सांगप्रधानप्रयोगमनुष्ठापयति । तत्र स्योस्मा
अंगप्रधानं कुर्यादनेन क्रमेणास्मिन्काले देशे एतेन कर्तृः यावता कालेनानुष्ठानं न व्यवतिष्ठते तावता कालेनैव कुर्यान्न त्वेनं मवदध्या
दिति । तत्र प्रधानस्य विद्युत्पत्तिवाक्यं प्राप्तमेवानुष्ठाप्यते यथाग्निहोत्रादेः । क्वचिन्नैव प्राप्यते यथोद्भिदा यजेत पशुकाम इ
त्यादेः । अंगानां तूत्पत्तिवाक्यं विनियोगाधिकारौ प्रयोगबोधनाय । नु विधायप्रवृत्तिरंगानि तु तौ प्राप्तान्येवानुष्ठाप्यन्ते । तेनां दूति
गविधीनामनुष्ठापनशक्तेर्नुपपत्तेः । अंगविधयस्तु प्रवृत्तिकर्मप्रयोगविधियुक्तताश्चैव गवाक्यतामजं ने । विरतिकर्मप्रयोग
विधिषु तेषु वैचित्र्यकृताः केचिदतिदेशेनोपस्थापिताः । अतिदेशो दैवमान्यत्र कृतानामंगानामन्यत्र तदतीत्यदेशनं । उक्तं च प्रा
कृतात्कर्मणो यस्मात्तत्समानेषु कर्मसु । धर्मप्रदेशो येन स्यात्सोतिदेशोभिमत इति । स त्रिविधः वचनातिदेशो नामातिदेशश्चोद
नालिंगातिदेशश्चेति । आद्यो यथा । इषुणामतिवदन्यज्जेतेनानुसहेयात्र इति नामं विधायेषु विकृतिं करोति तिन्यहाहं सामनवनीत्यादि
नि चांगानि विधाय कृतं समानमितरत्तुश्येनेनेति । अनेन श्येने यानि विशेषणानां गानि कंटकवितोदनादीनि तानि भावतिदिश्यन्ते ।
तथा चातुर्मास्येषु वैश्वदेवपर्वणि आग्नेयादि पंचयागान् विधाय वरुण × विहि ना × प्रघास संहृत्य द्वितीयपर्वणि तानेव विधाय कृते ।

ञ

साम इर एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि यद्ब्राह्मणानीतराणि इति। अनेन ब्राह्मणशब्दो नो निरूढ पर्वस्त्वड्विः संबन्धीनि अंगवाक्यान्यर्थवादत्वा
त्क्या लिङ्गातिदिश्यन्ते। तथा द्वितीयपर्वणि ऐन्द्राग्न एकादशकपालः वायव्य एककपालः संस्कृतः। साकमेधसंज्ञके तृतीयपर्वणि ऐन्द्राग्न एकादश
कपालो वैश्वकर्मण एककपालः पालो विहितस्तच्छ्रुते एतद्ब्राह्मण ऐन्द्राग्न एतद्ब्राह्मण एककपालो लोकब्राह्मणमितरस्तस्येति। अत्र प्राग्वो। तर
द्वितीयस्तु चोदिपामयनससंस्कृतं। उपसदुक्षा गिता माससमन्विते त्रेद्धते तिमासंवत्सरं पूर्णमासमायाय जेते त्यादि। अत्र तोमादीनि नि
त्य [illegible] नित्ये ज्ञाप्तपेत्तयाकर्मान्तरालीतिव साम। तेषामसन्निहितो ज्ञापितशेषेनतानाम। अन्याय स्थानेकार्थत्वमिति तन्यायात्। अ
ष्टितिविधिनिन्नेतान्याद्योगात्तर्ण [illegible] वा। किंतु नित्यापि होत्रधर्मातिदेशार्थः। एवं वाजपेये वेदाह हस्यातिसर्वेन यजेतेत्य त्रयः पुरो वाजा
का यम:स्या प्रकृत्स्यतिसर्वेनयजेतेत्यन्तद्वाक्यविहितावृहस्पतिसर्वाकर्मान्तरयागविधीयते। तत्र वृहस्पतिसवादः पौरो हित्यार्थवृहस्पतिस
वधर्मातिदेशार्थः। यत्तैयोनिके नामनन्दतिदेशके। यद्वाहरहमाहुः प्रायणीयं ×वाजपेय×यसहस्रमाद्यमहः। तन्नामधनेषितस्यात्पौरोहितो वा तत्र प्रायणी
यशब्देन द्वादशाहिकप्रायणीयधर्मातिदेशार्थः। प्रत्यस्यारम्भे तेनन्वेतियथायोगेनेत अज्ञरवन सयागनामधनेषु आर्षेयधर्मे नेत्र प्रवृत्तुपपत्तेः।
गतो चरतीयस्त्वतिदेशश्चोदनागतेन [illegible] नतद्र्थेनन्यासमानेनैकस्यमतः सोर्थे पूर्वमुक्तः। तत्र हि निर्वपति श्चोदनागतं लिङ्गं। आग्नेयेष्टाकपाल
तु रोमुष्टीन् निर्वपतीति श्रवणात्। एकदेवता कृत्वा मेषच्छन्दसकत्ववार्थगतलिङ्गं। एवं द्विदेवत्ये ऽप्याग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदि
त्यादिषु अग्नीषोमीयधर्मातिदेशार्थः। द्विदेवत्यत्वे नाधिकसामान्यात्। ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेदित्यादिषु त्वैन्द्राग्नस्य धर्मातिदेशः। इ साम
न्द्राग्नीदेवत्यत्वेनाधिकसामान्यात्। सरस्वती माऽऽमस्यपयते तेऽस्या दिवा उपदेश केष्टयं ध्रुवाज्यधर्मांधेतिदेशः। आज्य द्रव्यकत्वसामान्यात्। द इर
धिमधुघृतपयो धानाः दध्ना तण्डुलास्तत्सरस्वत्याजापत्यपशौ तेषां कावितिहित यागवने दधिन ऐन्द्र दधिधर्मातिदेशः। दधि द्रव्यकत्व

सामान्यात्। मध्यदेवयज्ञतेषु उपांशुयाजधर्मातिदेशः। एवमन्यवर्णसामान्याद्विकृतात्। पयस्यैन्द्रपयोधर्मातिदेशः पयोद्रव्यत्वसामान्या
त्। देवतासामान्याद् द्रव्यसामान्यं बलीयः। देवताशिराशब्दकारेणाक्रमणीसम्वैति न स्वरूपेण। एवमन्यच्चरूपे सौमेन्यतरंगत्वात्तेन
सामान्यस्य शीघ्रोपस्थितेः। यथाग्नेयं पय इत्यत्रैन्द्रपयोधर्मातिदेशः। नाग्नेयधर्माणां। एवं वर्णद्रव्यसामान्याद् ऐन्द्रयागधर्माणां
सर्वविशिष्टेषु वेदनादिशेषसामान्येन यद्दृष्टव्यः। यासु तु दर्शपौर्णमासिकं गणपुनः श्रवणेन प्राप्तिस्तासु नातिदेशः। तत्सोपकारका
भिधेनैव नैराकांक्ष्यात्॥ यथा एवैचिकेषु गृहमेधीये॥ आदित्यः प्रायणीयः पयसि चरुरिति विहितायां प्रायणीयायां शंयु
तायां प्रायणीया संतिष्ठत इति शंयुतान्तताश्रुतिः पुनः श्रवणात्। आतिथ्यायामिडान्तातिथ्या संतिष्ठत इतीडान्ताश्रुतिः
पुनः श्रवणात्। उपसत्सु स्रुवेणाघारमाघारयतीत्याघार पुनः श्रवणात्॥ स्रुवस्येडाभ्युपमीतावाज्यभागौ
यजतीत्याज्यभागपुनः श्रवणात्। नचात्रास्मन्नातृगुणविध्यर्थत्वात् न्यायप्राप्तं॥ तस्य पाठप्राप्तं मंत्रलिंगादेव प्राप्तेः तेन
तावदपूर्वाद्दृष्टयः॥ एवमग्नीषोमीयपशुयागे दर्शान्तर्गतपयोयागधर्मातिदेशः साहाय्यत्वमेव द्रव्यैक्यसामान्या
त्॥ एकादशप्रयाजान् त्रयस्त्रिंशदनुयाजानित्यादिभिः जपजाघन्यनुवादेन गुणविधानाच्च॥ विशिष्टलिंगैव
गौरवात्॥ तथाग्नीषोमीयपशुयागधर्माणां सवनीयादिसर्वपशुयागेष्वतिदेशः॥ पशुद्रव्यत्वसामान्यात् प
यैकादशिन्यां च सवनीयधर्माणां द्वैरशनसामान्यात्॥ द्वैरशने रूपमध्यतद्वितिहत्मयविधानात्

भाट्टभास्कर

राम ३९

षु स्यात्। अतस्तत्त्वसामान्याच्चात्। षष्ठे द्वादशिनीयधर्माणां सर्वेष्वहर्गणेषु प्राजापत्यादिषु। पञ्चगणत्वसामान्यात्। प्रकृतौ नाप्नु कां
पुनः प्राप्तिरनन्यार्थासोमवदः। यथा ज्योतिष्टोमे जीवतमान्तरोत्तानि विधायपर्यग्निकृतपाजीवतन्तु सृजन्तीतिश्रुतेन। तत्र पर्यग्निकृ
तानां नाशादी तिपुनः प्रापणाज्जीवानां ग्राप्ति देशः। तेन विनाशा दिप्रामाण्यात्स्यार्थोऽभू येरनु वादः। यत्वाद्ये न शोरव संस्थापयं
तीतिश्रुतेन ज्योतिष्टोमे तरविधीयते पशुयागाङ्गत्वेन। पशु जीवन्तं पदानुबन्धे नैव समवाङ्गहव आज्ञापाजीवेनं प्रको तोऽत्वर्थः।
तस्यानेतुमानाद्दुष्टसंस्थाप नोपचारः। एवमग्नीषोमीयपश्वन्तरेण्यत्वे नैतिपर्यग्नि कृतानाः रूपानु सृजन्तीतिश्रुतेन तज्ञा
पि प्राग्वत्। सर्वसोमयागेषु चडग्नीतिष्टोमधर्माणां। अव्यक्तत्वसामान्यात्। अव्यक्तत्वं च चाद्यचोदितरेव नारमहित्यां ऐन्द्रवाय
वेग्रहणानी त्यादिवाक्येग्रहणांमत्वेन विहितादेवताः स्वसंबन्धिनं यागमपेक्षते सोमेन यजेतेति विहितोयागोपि देवतामपेक्ष
ते। तत्रोऽन्येष्वदृश्वरथवञ्चशेनं पौनरुक्ति नैयागाङ्गत्वेन देवताविधानमस्ती त्यव्यक्तोऽयोतिष्टोमः। तथापि विश्वजिता
यजेतेत्यादिवाक्यविहिता अपि तत्सामान्यं। द्वादशाहे पिज्योतिष्टोमधर्मातत्सामान्यात्। द्वादशाहधर्माश्चेतरेष्वहर्ग
णेषु अहर्गणत्वसामान्यात्। नत्वाग्निमनुत्वाधिकद्वादशाहधर्मासत्रेषु त्रयोदशरात्रादिहीनगवामयनादिषु। अहीनाहर्ग
णकद्वादशाहधर्माश्चाहीनेषु द्विरात्रादेकादशरात्रपर्यन्तेषु। अधिकसामान्यात्। गवामयने धर्माश्च संवत्सरसाध्येषु सत्रे
षु। संवत्सरसत्रत्वसामान्यात्। एवमयं चोदकः... इति विधिशेषे नातिदेशेन प्रथमं प्राप्तत्वाङ्गस्योपकारः॥

३९ ३९

२३

नि

यं तेविरुते: त दाकां सं यान्द। त स्तु ष नावेत्रव नसाधना मंगानिमुतिलिपि तो। तस्य ए नावेमवत हि धायर्भु शास्त्राणीसे
वमनुष्ठापयति त दुक्तं नाम्रेवो देवेउस्मा दयति प्रापयति प्रापि तानविस्मनी स्यप्रयोगावचन उपसंग हा निर्दिष्टा मन्तोपबार
पुष्ट नावेन व प्रापान्तगान्यतु आपय न्य धाप्रान तोवका र्णता नेवतितथा नुष्ठापयति नत्व प्रान को पोर्य तया। तस्मिन्दे
६ वह्निविद्रू र्यबो धयति। क तेना पकार्थवशे ना न्यथा तावः। तदुक्तं प्रान त नपर्यति तपदार्थातिरका र्येत:। प्रहौ: विना
तावेयिमा नतयो र्दिन इति। यचिविध: प्रधोद: सोमोद: सकारोद श्चेति। प्रा धायपार्थेषेषु एव निर्दिष्टा माति मंत्र: मो धेति स्या गो
देशे ना स्वीयदेव ता प्रकाशनरूपोपकारार्थं यया प्राप्त: तत्र नारुवीयादेव ता सर्वं: स्वव नाऽतिपदे न प्रकाशयितुंस मा इत्यपि
पदे विरहे नेविधिगत स्यर्थ पदम्रहे पेत स्व र्थायज्ञ प्र मित्स्यन्या धा तावंप्रयोगविधिरनु ष्ठापयति। अपेवोद: प्रस्ते तो म्ब्रा
र्थानां ह स्थानां र्था नां स्याथा नांसम्पवे ता र्था ना यजुर्मंत्राणा मार्यह देवनवि स्त लिंग ता नां नार्या न्यथा भावेनव स्यते। उपन ए
वे यंगोत्सया तेको एए मि नस्ये न्त मिस्या देस्तो मन्त्रयार्थैवनु तापनी प्रकाशकमचे श्र तादि शब्दा नां मा ड स्त्रिवस्य: सोम न्त्र य
गाइ निविरुतौ विरितेसांडे नोद: प्रत्नतो एव नहाय स्यवस्था यामुख मानस्य सोमोद मूर्त्य त्या ना वहत ना विले नो
प यानिवस्य का ना दि संव प्रस्यस्मांडेस्यात् पिष्यमा तथे नुष्ठारे ए मांडे नुपपन्ने:। पन्नो सन्न स्ते तिप धासन्त हन ते बमं तेप नो
मि त्येकत व सम्हि वचं तु प नी त्रवि त तिप्रयोगे नोद:। प न ने विधि प नी न त्याम वोधे नी कं शा ष त्वा द्वसंवाधिप नी

न

राम ७० अग्निपरत्वासामान्यसंबन्धपरस्यविद्यमानार्थत्वे तमुख्यार्थत्वेपि दृष्टार्थत्वाभावेना दृष्टार्थत्वात् । दर्शपूर्णमासयोरिडायित्रा जप हूतामनुष्याय
इत्यंयइंपत्तिविद्धोनितिश्र × काशन × तये ब्र प्रादयइमयइति द्वित्तवंतोयेवयइपतिंप्र । नदाने नवद्धि तवंतस्त इडायामुप हूताइत्यर्थः । अन्नय
× नवान्येय × इपतिश च्दस्यसर्वेषु नो हः । प्रन्तनोत्तस्यामुख्यार्थत्वेपितस्यो प्रकाशनार्थत्वेन दृष्टार्थत्वेपीडायास्तु स्वार्थवद्धि विशेषण[illegible]
५० त्वेनस्वार्थत्वाभावात्स्वार्थत्वात् । एवन्नयइपति[illegible]द्विप्रकाशने नाग्धिडायास्तु नुपपत्तेः । इडुगाह्वेति सुब्रह्मण्यां [illegible] वदादिपदा
नामग्निष्टुत्यागेयीसुब्रह्मण्यान्नवन्तीति विहितेसत्यग्न आगच्छ [illegible] पि रोत्तिताभ्यादिपदेनोहः । प्रन्ततोतेषां हविनोदिगुरोपुरस्य
त्वेपितस्य च गुणस्येडायइ हवितेधानाइत्यादिषुदेवत्तात्वात्तगति [illegible] दृष्टार्थत्वेप्यिय स्य मारोद प्रकाशनाद्य स्वार्थत्वेपीडह इवत्ता
द्युसमवाया समवेतार्थत्वाभावात् । अविद्यमानगुणसंबन्धेनेद्रस्येवाग्नेरपि प्रकाशनोपपत्तेः । ऋत्वग्रणानुनिषेधानोहः । पृयति वा एतद
वोहरं यदेनदूहति तस्मादृचं नोहेदिति । एतएव च कवि द्यान्यानुवाक्ययोरनुपदेशो गायत्र्या त्रिष्टु[भ] हतो नानुवाक्याजगत्येन त्रिष्टुबादिव
हूणेनयाज्यानुवाक्त्यन नाहृत्यलक्षणयोश्चासंभवइममाश्रृणुधी हवत्तीर्णं बर्हिरानुषजा सप्त्तदित्यनयोर्वे वोरागमनमुपदिशति ॥ अत्त्रिवोद
द्वत्तमं त्वर्गस्याग्निय्यदस्य यागीयदेवताप्रकाशकत्वानुख्यार्थत्वादितितत्र यागीय देवताप्रकाशनरूप कार्यमुखेन सोर्थप्राप्तत्र स
सूर्यस्याग्निशायपित्त्रेतन्न काशनायो त्वत्ते । व्यापीपत्तिश्चुपंत्र निंत्रमारोह्यते । यथाह्वः प्रत्यक्षचोदितेनातावेनिधानेनविकार ता ॥ स्वश
ब्दाञ्चनिषेधसनुयादन्तकार्यवारितैः ॥ नि ॥ नेवार स्वरु रितिश्रुतेर्विकारार्थताभ्रुतेननवारान्यांवरू [illegible] प्रकृतिस्थानिधाना
स्पष्टेयप्रकृतिस्वरूप श्रीहि च्चापीपति ॥ प्रत्यक्षविधिना प्रतीयते । सहि दीनतेप्रडे रेमध्यारायेरवतने[illegible]तिमधुवता राम ७०

वे

यान्यांशब्दरूहाभावे विधिमनादमावेति अनेन षडूह कार्यापत्तिस्तयोरिति भाष्ये ॥ तत्रतुरूहाभावात हिं वाग्नवरित्यस्य
४ हिंट स्याषड्रूह लतितिनान्यं ब्रूयादित्याद्यर्थवादोलोचनयाषड्रूहन्यत्राकृत्रमनिरस्तत्वेत्वावगमात्
तयोर्नातीवयुक्तमिति वार्तिककारीये: सन्त्रायागरूर्यविश्वजितायत्नेतेलिंसत्रोभावे विश्वजितोविधानात्सर्वा त्र
तु यीपत्तिरित्तिदारूते॥ नैवारश्चरुर्नखावरुतानामिति चैष्णरूपविकारफलकनिर्कुंचनापरपर्यायावयवनाश
त्वेननखानां विधिमनातत्फलक्षावद्यातार्थोऽरत्रवलसुराज कार्यापत्तिर्विकारेणाफत्वेनेत्यत्र पूर्व:॥ सपशुकन्या
तुर्यास्विषुपरिको पशुनियुंजीतेति पशु यो निर्योज्यमे विधानाद्युपकार्यापत्ति [redacted] स्वराह्या
त्वत्कार्यवाधिशष्ठ२ अवमादित्यर्थ:॥ न गिरा गिरेति ब्रूयादैरं कृत्वोद्गेयमिति गिरापद विधेयकवाक्ये दे
त्वायगिरापदनिषेधस्यानुवादत्वागते रत्रत्र सामर्थ्येन यगिरापदकार्यापत्ति संभावनायां निषेधा
नुवादेनैरापदस्य गिरापदकार्यापत्तिर्निषिध्यते॥ प्रकृतेतु सौर्यं यदेवता तद्धितेन सूर्यस्य यागी मिति
यदेवतात्वरूपा निकार्यापत्ति: प्रत्यक्षविधिनेना॥ आग्नेदेवत्यायांतु विकृतौ न तस्योहः॥ यथाग्नेय
मष्टाकपालं निर्वपेद्रुक्कामइति॥ प्रकृतावपि नोहः॥ यथा व्रीहिणां मेधः सुमनस्यमानइति मंत्र

भा० गृह ५२ 51

स्यपवसुप्रयोगे किं त्व प्रयोग एव॥ तत्र पदार्थान्वय एवंकोपकारकत्वनात् विन्नत्वौदूपकारान्व
या एवंकपधारार्थान्वयादुपकारान्वयो नावेसिध्यत्वर इ॥ सर्वं चैत दुक्तं वार्तिके॥ मुख्यद्वारार्थंतास्य
र्थसमवेतार्थतादिभिः॥ प्रयुक्तः प्रकृतोमंत्रागतावार्यातिदेशतः॥ विकारे प्रतिषिद्धो वाचार्यापन्नेषु पंचका॥ प्रकृतिरेव एवं
र्थदारे लोहं प्रकृतिं न दूति॥ एवं ब्रीहिरत्नोमे घः सुमनस्यमान इति मंत्रे एव वाचिनो ब्रीहिपदस्थने वारस्य रूढीतिवि
हिता यां विकृतौ पुंडरीकानि बर्हिर्भवंती ति दर्भकार्यापन्नेषु पुंडरीकेषु रूढ॥ तत्र दर्भपदस्थाने पुंडरीकपदं प्र
वेश्यं॥ हरितपद स्थाने रक्तपदं॥ यद्यपि पुंडरीके सितांभोजमित्यमरोक्तिस्तथापि तस्य यथा कृष्णास्तं पुंडरीकमेव महो
लीद्रत्यादौ श्रुतौ रक्तगुले विप्रयोगादेव महेशमाद्यावुक्तः॥ तदेवं मंत्रगतानां देवताद्रव्यगुणवाचिनां पदार्थाना
एवं विकृतौ प्रकुलग्रतानाम् ऊहः प्रदर्शितः॥ किं विकृताप्यासमवेतार्थत्वात् नावेपिलक्षणयासमवेतार्थं निजहत
वक्षते॥ यथा धान्यमसीति मंत्रे तंडुलपेषणार्थे धान्यपदं सकुषवाचितंडुलेषु प्रयुज्यमानं जहल्लक्षणया तान्प्रकाशयति॥
एतस्तक्काव्यानां मध्यमे सत्रे तरसमयाः पुरोडाशा भवंतीति मांसमयेषु पुरोडाशेषु विहितेषु मांसपेषणार्थे
स्मिन्मंत्रेंऽत्र हितव्यं॥ तत्र मांसमस्तिलक्षणो हो न तु प्रकृतिवन्मरग पदेन मांसे लक्षणयात्प्रकृतिकं मां संप्रकाशयति
तंमरगोसीति॥ प्रकृतौ तथा पाठाद्य दक्ष मध्यमाधिकरणानि ते ... रगोविमित्यवाचकं प्रयोज्यामहे॥ किं विकृ
त्यादि विहितार्थाद्भिरनार्हः॥ एवं दर्भैस्तृणीत इत्यत्र उपमेभिन्यादौ दर्भस्तरणार्थेमंत्रः॥ समेदैं चरत्रं निर्वपेत्रम्पिये खरांकान् ॥ १४ × ८

गृह ५२

उपचारेण समवेतार्थं न हि कृतार्थ इतो॥ यथाग्निर्मूर्धायेप/ औपाख्यार्थवतार्थो मंत्रो-ऽग्निर्मूर्धेति पाशान् प्रमुमोक्त्वेतानि
[illegible] तेषां॥ अदितिः पाशं प्रमुमोक्त्वेतन्निर्भक्ताः॥ तत्रैकपाश प्रमोचकः समवेतार्थः बहुपाशप्रमोचके पिन प्रयुज्यते
उत्कृष्टत्वात्॥ गुणान्तरत्वबहुत्वासे सकलपाशानुरोधेन प्रमननगतान्ने कार्यो लक्षणेन॥ बहुवचनं च वचनं दर्शयति
मित्रावरुणयोर्वानि प्रायेणोपचारिकं च युक्तमाम्नायितु॥ तथाचमृदं गुणोत्वन्याय्यके त्यनेति तेन प्रकृतावेवा
स्मिन्नेव ह्युमृत योर्मेऽत्र बोर्धि वृद्धयः॥ तत्र मैत्रं मेदेन मालमेत वारुणं लक्ष्ममित्यादि दृष्ट पशुकं विकृतावेकवचनी
यम्निमेवाइत्युमृत योर्मेऽत्र बोधि प्रयुक्तिः॥ प्रकृतावु-पचारेण समवेतार्थत्वेपि विकृतौ स्वार्थे ते प्राप्त प्रयोगद्वयनो न
तयद्बहुवचनां तस्याप्यन्येन प्रयुक्तिः॥ मन्त्रोपचारेणापि लोके प्रयोग दर्शनाच्च तदेवं मन्त्रैकपेण मन्त्रो होतिनिरूपितः॥ स्वमंत्र
पचारयोगात्स्वयं बहुवचनं नक्षोपचारेणापि लोके प्रयोगदर्शनात्॥ एवं प्रवरपदेषु यजमानात्मीमा मेस्तुवमं त्रमध्य
मंत्रमध्यपाठे विमं त्रसंज्ञां लभते मंत्रस मानाम्नाये पाठान्नावादौ॥ एवं प्रवरपदेषु यजमाना नाम्नामेव तु वमं त्रमध्य
स्थेषु विनमंत्रसंज्ञा॥ आर्षेयानुवृणीतेत्यादीव सावित्यस्मान्निरूपनाममनीषि त्वेवं सामान्यरूपेण पाठे [illegible] पुरावारणो
ना यविशेषरूपापादानात्॥ तदुक्तं मीमांसाते षु मंत्रत्वमिति तेनैषां शेषेनमंत्रलोप आपद्यते किं वेगत्वोपपद्यते॥
सामोहस्तुयो न्यां पठितस्य सामउत्तरयोर्वचनादतिदिश्यते सदितद्वैदेशो नान्यथा भावः॥ तथाहि-सुजिवाहूरनो नुम
इत्यस्यामिनिवत्याम भिरप्रीतरीत्साम पठितं तेनैवोय निरूप्यते तत्कृपीतरेण उंमयतो तिवाकेन एकस्तोत्रार्थे
तयाविहितं एवं सामसव वक्रपत्ते स्तोत्राय विनियोगेन वेदान्ते प्रयोगो विहितः॥ तत्रौं यापवृत्यां गं
सबोन्यां गायति तदुत्तरयोर्गायति इति वाक्याद्तराग्रेपत वेदपोरस्य छ्याते तत्र गतघोनोपधमान्ते वरुणा ८५

श्रू णमाईमावादि रूपामक्तिष्यक्तिं कुर्वन् संस्कारकं हर्षी॥ कार्य अधमनभ्रातिदे शाद्दिति प्रसर संस्कारद्वारे णोवोत्तरयारति
द्दिष्टे॥ तयोस्वाद्धराान्यथाभावासंस्कार्यो नुरोधेन संस्कारकं सामान्यमथा भवन्ति। एवंकवलाष्णुरणसरंगायतलिवयना
त्वमानक्रिश्रक्षोमुवहूलीत्यादिकपलाष्णुरण्यतरस्यातिदेशो सति तदद्दरसंस्कारानुरोधेनोहः एवं वहदा दिसामस्व
पिजहो हेष्ववः॥ संस्कारो हस्तु प्रक्त तावेकस्मिन् द्रव्येनुष्ठितानो संस्कारा रा एांवि हतौ ग्रामुक्तपूर्वमाना न्यतरमा
नेन तत्कार्यपत्नेन्यस्मिन्वरणादन्यथाभावः यथाग्री हिकृ तानाम वघातादीनां नेवार मुकदितिप्रत्यक्षविष्ठि नानी
वारेषु व्रीहिकार्यापन्नेषु क्रियमाणानामह हठप्रहारादि रूपेण्यथाभावोवैतुष्यादि कार्यवशेनेति सीहेप॥ तदेवं
प्रयोगविधेरतिदिष्टानां पदार्थानां प्राकृतकार्यवशेनोहेनेषयति॥ क्वचित्तेषां बाधोपि भवति॥ त्रेधा च बाधः॥
प्रत्याम्नानात्पर्य्यलोपात् समुदासाद्य॥ तत्राद्यो नीवारेव्रीहिबाधः कार्यापत्त्येति पारवत्। कुशमयबर्हिर्भवति
ति प्रत्यतो विहितानां कुशानां शरमयं बर्हिर्भवतीति विकृतौ विहितै शरैर्बाधः॥ द्वितीयस्तु। पाञ्जापत्यं घृते च
रुं निर्व्वपेच्छतकृष्णलमायुष्कामः इति विहितायां विकृतौ वाति दिष्टस्यावघातस्य वैतुष्यकार्य्यलोपात् लोप
ये वा कृष्णलमितिस्वर्णमयीकृष्णलम्। वां। तृतीयस्तु पित्र्येष्टौ न होतारं वृणीत इति पर्युदासादिति दिष्टस्य होतु
र्वरणस्य॥ प्रत्यक्षतिविहितसामरूपो पिणाघउदा हिय तेन त्वां नेमितामुका स्यान्याबाध्यते यथा दर्शपूर्णमासयोनि त्यं सामिधेनीनां पाठस्य अन्ये मित्रविन्दे न वा समर्पणसहद शाद्येरसहस्रे विहितै नैकविंशति
मनुव्यापत्याति पापाकामस्येति विहितेन काम्यन कार्य्यशत्याम्मानवा बाध्यते। नैमित्तिकं च काम्येन॥ यथा

तुट ८२

॥

॥२६॥

साक्षरस्यमेवविंशत्यनुवचनेन॥ऋत्वर्थंपुरुषार्थेन॥यथाचमसोमोहोहेन॥सामान्यंविशेषेण॥यथाहवनीयःपदेन॥सावकाशंनिरव
काशेन॥यथायत्किंचित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशुचरंतीत्यनेनामाग्ना-ग्नावैपदार्थेषुविहितमुपांशुत्वंयावत्यावाचाकाम
यीततावत्यादीक्षणीयामनुब्रूयान्मंद्रंप्रायणीयायांमंद्रतरमातिथ्यायांइत्यादिभिर्विशेषरूपैर्निरवकाशैर्वाध्यते॥दीक्ष
णीयादिप्रधाननप्राकृतेष्वेतेस्वराविधीयंते॥उपांशुत्वंतदितरपदार्थेषुसावकाशं॥एवंपरेण॥यथाबहिष्पवमा
नार्थंसदसिप्रवर्तितामन्योन्यवचनाधारणेविहितेयथायुक्तापद्धिंधारररहिणंपदंसमाप्यपुनर्यजेततत्रतद्घा
घत्सर्वस्मिन्दास्यंस्यादित्युक्तत्रपच्छेदेप्रायश्चित्तंविहितंयदिप्रतिहर्त्ताअपच्छिद्यात्सर्ववेदसंदद्यादितिप्रहत्रपच्छेदेत
त्रयुगपदुद्गात्रोरपच्छेदेप्रायश्चित्ते योर्विरोधात्किंकार्यः॥पौर्वापर्येपरंकार्यं॥तस्यपूर्वनैरपेक्ष्येणपूर्वा
पमर्देनवात्मलाभात्॥यत्रतुपूर्वसापेक्षःपरस्यात्मलाभस्तत्रपूर्वंबलीयः॥यथापूर्वोक्तेवाक्योदाहरणे
तदुक्तंपूर्वात्परबलीयस्त्वंतत्रनामयत्रायतीनामन्योन्यनिरपेक्षाणांयत्रजन्मऽभियांनवेदिति॥स्वंगंप्रधा
नेन॥यथादर्शपूर्णमासयोरग्निहोत्रहवण्याहवींषिनिर्वपतीतिविहितोनिर्वापःपवमानेष्टिष्वतिदिष्टः॥
तत्राख्यारमतेष्ट्याधानयोःसमभाव्यमानेनाम्नयर्थत्वाद्धानिविकारमतेनपवमानेष्टिगुणका
धानस्यांगत्वात्पवमानेष्टिकालेआहवनीयाद्यभावेनाग्निहोत्रहवण्यप्रवृत्तेरग्निहोत्रहवण्या एवमाधेत्पतिवाधो
नुष्ठेयस्तस्यप्रधानत्वेनांगबाधकत्वात्॥ननातुतत्रनुक्तेःप्रधानबाधकः॥सांगंप्रधानंतासेनयथा

पवमाने ३

६२ वद्दक्ष्यापभुनासोमेनयायजेत सोमावास्यायांपूर्णमास्यांवायजेतेतिवाक्येनदीक्षणीयादीनांपर्वकालमेवं
वेसोमांगत्वेपेक्षालेनदीक्षणीयाद्यंगपर्वकालबाधः॥सांगसोमस्यपंचाहःसाध्यत्वेनोनेयानुष्ठायोगात्॥
एवमन्येविवाक्यस्तत्रवक्ष्यंतहृत्यलं॥ सुविनुत्र्याहतवेदेवतानांसमुच्चयंबोधयतिप्रयोगविधिः॥एषामेदानेष्वेषु
पदिष्टानामुपहोमानामतिदिष्टानांनारिष्टहोमानांचात्रप्राकृतविध्युद्धारपाठेनतत्रैवानुष्ठानादेकस्थानत्वेपिदे
दशर्पत्वेनप्रत्याम्नानाभावान्नबाधः॥किंतुप्राकृतोत्तरंवैकृतानांसमागतस्मांमनुष्ठानं॥एतेनुबादरायणादूति
न्यायात्॥एवंसोमहर्णामामनहोमैरनुयाजानांत्रित्वसाम्येननबाधः किंत्वदृष्टार्थत्वात्समुच्चयः॥एवंवरेष्वति
सवासहोबार्हस्पत्यंग्रहेगृह्णातीत्युपदिष्टग्रहस्यसोमेष्टवायवादिप्राकृतैःसमुच्चयः प्रकृतौतस्यापिसोमस्यभागत्वेर्थेसं गृहे
३ मवेनग्रहाणामदृष्टार्थत्वात्॥नवा[illegible]लाभवाक्यात्प्रकृतग्रहानुवादेनदेवतामात्रविधानमितिवाच्यं॥प्राकृतग्रहानुवादे
नदेवताविधौतेषांप्रकृत्याग्नेयाग्रहोद्भूतिचद्दृहवचनापत्तेः॥एवमन्यत्राप्यूह्यं॥बाधकन्यतुपात्याज्ञेयत्तयावधारित
पदार्थानामनेकप्रमाणसन्निपातेनतदर्थंतयाकृतिंतंत्रेणप्रयोगमनुष्ठापयति[illegible]प्रयुक्तमेवस्वस्वप्रकरण युं
तोमत्यामपिउपजीवति॥ किंविस्तरार्थमेवोपजीवनप्रयोजनवाक्यं॥आग्नेयादयोदर्शपूर्णमासप्रयोगविधिचोदितायागाःस्वार्थंप्रयाजादीनंगत्वेना
गविशेषतामनुस्वरूपेणानुष्ठापयति॥नचायंविशेषोनोपयुक्तेकिंमन्त्रवत्ताःप्रयाजादयःआग्नेयादितुल्यकालायापीडितास्तेनत्रयाणामनसिविप ६२
दिवतेस्वयागानप्युपकुर्वंति॥एवंप्राकृतप्रयोगपर्वणोत्तरवेदिकालेप्रधानानांतंत्रंप्रयाजादयः॥यत्रतुदेशकालकर्त्रादिभेदाद्विशेषो २७
गृह्यतेतत्रावृत्तिःयथादर्शपूर्णमासेयवकालभेदानुष्ठानत्वभेदाद्यथाशाभावत्ति॥श्रीवीरेश्वरप्रसन्नोस्तु

२

यत्रत्वेकस्य तंत्रे प्रसतेम ध्येन्यद्विनीयते यथाग्निषोमीयस्य वपयात्र यथाग्निषोमीयं पुरोडाशम
नुनिर्वपतीत्याग्निषोमीय पशुयागतंत्रे प्रततेपुरोडाशयागः स यद्यपि हि दैवतत्वादाग्नेषोमी
नं यविकारस्तथाप्यतिदिष्टांगमहत्तान्प्रयाजादीन्नानुष्ठापयति॥ उपकारायहिपदार्थानुष्ठापनं स च पश्व
र्थमनुष्ठितैर्जनितो लब्ध इति किं एषगानुष्ठापनेन॥ यद्यपि पश्वर्थमेकादश संख्याः प्रयाजानुयाजाः
क्रियंते एषदाज्यइत्यका घ्यानुयाजा इत्यादिवत् यथा प्रजंति पुरोडाशस्यतु यथा घलत्यपेक्षितास्त
थाप्युपकारस्याविलंबतत्वात्तदार्थवैलक्षण्येपि दत्ते नादरेण उपकारमात्रमपेक्षितं गृहीत्वा पुरोडाशप्र
दा योगविधिर्नं यथा न नुष्ठापयति सोयं प्रसंगः॥ यथा ज्ञामात्रार्थं स तो दीपः कि ष्ठस्योपकरोतीति॥ इत्याय
लुपमुनास्यापेक्षितं नानुष्ठापितीतस्वयमनुष्ठापयति यथा न तोप क्षौक रोतीति निबन्धत्वशावाज्य भागविक
ज्ये यदा नाज्यभागौ क्रियेते तदा यमनुष्ठापयति पिष्टलेपहोमादिकं ये तेना प्रयोजकत्वं॥ यस्तु पर प्रयुक्तशक्तिप
रहितापर प्रयुक्तमुजीवति सोऽप्रयोजकः यथा वाजिनयाग प्रयोजकविधिः॥ तद्यथापयसि दध्यानयनेन त
प्तं पयः संस्कृयो हि त्यर्थः॥ अगोरगा वो वास्यंता मिति वत्॥ हष्टश्च दध्यानयनेन पयसो वानीनावस्रूपः संस्का
रः॥ तेन सा वैश्वदेव्यामिक्षेत्युत्तरवाक्येतस्य देवतारूपेणेकार्थो परः यः परामृश्यतत्र विश्वेदेव देवोमा
दध्यानयतीति

भिक्षापरत्वाच्चं चेत्तिज्ञायते॥ आमिक्षायांशिनि प्राधान्येन वचनेन स्त्रीलिंगमनुवादः तेन पयस्य एव च मा न तु तमामिक्षा॥
तदर्थेन तद्ध्यायनेनेनानुनिष्पन्नवाजिनेन वाजिनं त्वस्यो वाजिनमिति विविधं वाजिदेवत्ययागं गत्वेन विनियुंक्ते॥ न तु द
ध्यानयने प्रयुंक्ते॥ वाजिनार्थत्वेन तस्याविधानात्॥ तेन वाजिन नाशेन पुनर्दध्यानयनं कार्यमित्य प्रयोजकत्वे
द ध्यानयनस्य॥ तथैकहायन्या चिक्रीणातीति प्रकृत्य श्रूयते षट् पदान्यनुनिष्क्रम्य सप्तमं पदम् अध्वर्युरंजलिना स
गृह्णाति यर्हि हविर्धाने प्राचीप्रवर्तयेयुः तर्हि तेनाक्षमुपांज्यादिति सप्तमपदस्याभ्यञ्जनमेकहायन्या
नयनस्य प्रयोजकं॥ क्रयार्थत्वादेकहायनीनयनेऽपि तदनुनिष्पादि सप्तमपद[illegible] पांसूपजीवित्वादकार्यं
तत्तस्य॥ तेन तत्पदस्य पांसुनाशे नैकहायनीनयनं पुनः कार्यं॥ तथा पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति
इति विधिरप्रयोजको रिक्तपात्रस्य॥ पुरोडाशश्रपणे प्रयुक्तकपालोपजीवित्वात् पुरोडाशश्रयुक्तस्यैव तुषोप
वापे विनियोगात्॥ तेन च रौ न कपालेन तुषोपवापः कार्यः॥ त[illegible]त्तरार्द्धात्स्विष्टकृते समवद्यतीत्युत्तरार्धा
र्द्धस्य स्विष्टकृदप्रयोजकत्वं॥ आग्नेयस्य यागादि प्रयुक्तपुरोडाशैकदेशोपजीवित्वात्॥ तेनावच्छेदनराईनाशे
पुरोडाशेन स्विष्टकृत् कार्यः॥ यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्दुष्येयुरपहरेयुर्वा जित्येनैता देवताः परिसंख्याय यय
जेतेति वचनात्॥ तथा च पस्माच्छिन्नस्य पुरा तच्चोदितानि[illegible]तिन प्रयोजकं॥ यागीयद्रव्याभावे विहितानुनिष्पा
दि[illegible]त्वात् तस्य॥ तथा प्रमातानिर्हृ[illegible]यतीति विकल्पयति वेदी प्राणिताः निनयतीति श्रुते[illegible] नेयनम राम ४४
न

प्रयोजकत्वं प्रणीतानीतत्तोयपात्रत्वात् हविःसंयवनार्थत्वात् प्रणीतानां द्वितीययातत्प्रतिपत्त्यर्थीनियमात् न प्रयोज न
कत्वं दुत्वत्रे ॥ आरण्यस्यत्वप्रयोजकमेव ॥ एवं हविःशेषभक्षणादिसर्वप्रतिपत्तीनां आरण्यप्रयोजकत्वात् अन्यथैव न
तस्मात् सोमपानस्य नवारनेव पानपात्रस्य इति मिश्राः ॥ प्रतिपत्तिर्नाम कार्यान्तरतानिवृत्तिः सा च न ह्रदि न
वेति नियमात् [illegible] तद्वारणप्रयोजकत्वे पुत्यत्वेरप्रयोजिका ॥ तदेतत्सर्वं आदिर्यान्त्वविक्षिप्तमुक्तं [illegible] ॥ सा च
रणेमवेदीत्रं परार्थत्वप्रयोजकः ॥ एवमेव प्रसंगस्यादि घ्नाने एवं वेदिविभवितति ॥ सा चारत्रामगदमाण
विशेषं चसं ॥ विशेषणहणे त्यावर्तितित्यर्थोदुक्तं ॥ परार्थं इति विषयसप्तमी ॥ विधेयप्रवृत्तिसामर्थ्यं ॥ एवं विधेयतः
पदार्थानि तेषामादि प्रकारेणानुष्ठापयन् प्रयोगविधिः क्रमनियमे प्रमाणं विधेयत्वे ॥ [illegible] स्यपैपार स्यान्त मुख्य
प्रवृत्तिरूप उडुक्रमात्मोपस्थापित क्रमविशिष्टानेवानुष्ठापयतीति ॥ परत्र [illegible] पौर्वापर्यमानेतावंशेति प्रमो
दूषमनोके च सिद्धः ॥ तथापि प्रयोगविधिः प्रयोगप्राशुभावापन्नेतत्स्वरूपमेवापेक्षते ॥ तदर्पणेहेतुमेव क्र
त्यादीनि बोध्यन्ते ॥ तत्र क्रमपरं वचनं श्रुतिः ॥ यथा वेदं कृत्वा वेदीं करोतीति वेदकरणवेदीकरणयोः प्राप्तः
क्रमपरमेव तद् ॥ [illegible] प्रथममत्र हरेतिक्रम [illegible] विशेष परार्थविधेः ॥ [illegible] पाठावपितदनुकारेण

ना॰
गुण

म

प्राधान्यस्वरूपक्रमविधानेनैकस्मिन्पदार्थे क्रमपरतायां प्राप्ते॥ एकस्यैव हि पदस्यैकरूपेणोद्देश्यत्वविधे
येन वाभाव्यमर्थेन॥ योनद्धः सप्रयमङ्गलिट् ... यो पादेयोर्यत हृदययोर्विनिर्विरूढयोरेकपदप्राप्तिपाठ
त्वासंभवात्क्रमविधिरेव न केवलमङ्गाङ्गित्वनिमित्तं समाख्यादिनिमित्तं च दृश्यते तद्विनियोगतदुक्तिः क्रमपर
45 त्वस्यापि भावाद्भवतीत्यभिप्रायः॥ एवमाग्निहोत्रं गोरघ्नं ... तेतन्त्रतो यज्जुहोतीति श्रुतक्रमपरः॥ अर्थः॥
प्रयोजनं तदधीनक्रमः अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीति यवाग्वा होमार्थत्वात्तदर्थः पाकः पाठक्रम
बाधेन पूर्वं क्रियते सोयमार्थः क्रमः॥ एवमुपहृतपदार्थस्यानुष्ठानन्यायावन्नाधेयमन्त्रो यावन् ठ
पूर्वं कृत्वा द्वितीयस्य मन्त्रपाठक्रमबाधेन नैवपरीत्यं प्रतिपद्यते॥ पाठक्रमस्तु मन्त्रपाठेन ब्राह्मणपा
ठेन यः कल्प्यते यथाग्न्याजारसमिधः समिधो यजति ... त्वादि मन्त्रपाठक्रमेणानुष्ठान
तत् क्रमः॥ मन्त्राणां स्मारकत्वात्तत्क्रमेण स्मर्तृतयानुष्ठानात्॥ अमन्त्रकपदार्थेषु ब्राह्मणपाठेन वस्मार
कत्वात्तत्क्रमेणानुष्ठानक्रमः॥ विरोधे च मन्त्रपाठो ब्राह्मणपाठाद्बलवान्॥ यथाग्नेयाग्नीषोमीययोर्मं
त्रपाठेनैवानुष्ठानं न तु ब्राह्मणपाठेनाग्नेयाग्नीषोमीययोर्ब्राह्मणमेवात्र स्मारकत्वात्तत्क्रमस्यान्त गुण
तत्

त्वात्॥ ब्राह्मणानां त्वर्थीनिष्पत्तिर्व्यापाराणां प्रयोगसंबंधाभावेन तत्क्रमस्य बहिरंगत्वात्॥ स्थानं तूपस्थानेन तद्द्वारेण
क्रमो यथा॥ साद्यस्क्रे सोमयागे सुत्यासह पशूनालभेत इति॥ ज्योतिष्टोमातिदेशेन स्वस्वकाले अग्नीषोमीयसवनीयानुबंध्याः प
शवः प्राप्ताः सह ते शास्त्रबलात् प्राप्तस्य त्र॥ तत्र सवनीयस्थानेऽन्ययोरालंभः॥ प्रधानसोमयागप्रत्यासत्तेः॥ उभयोरेकस्थाना
तिक्रमाश्रयणात्॥ अग्नीषोमीयस्थानेऽन्यानुबंध्यस्य सवनीयस्थाने द्वयातिक्रमः॥ स्यादेव मानुबंध्यस्थाने अग्नीषो
मीयोत्थः॥ तत्रादौ सवनीयस्यालंभः पश्चादितरयोरानुकयोस्तु स्वस्थानादुपस्थितेः॥ तयोर्मध्ये पूर्वमाग्नीषोमीयस्य॥ तत्प्र
वृत्तौ तथा दृष्टत्वात्॥ यद्यपि भिन्नकालत्वादार्थिकं प्रवृत्तौ तयोः पौर्वापर्यं॥ न चार्थिकं बोदकः प्रविशति निवृत्तौ तथापि सदे
हे एकत्र पित्विशेषो व्यवसायकरो भवति इति न्यायेन पूर्वदृष्टत्वमेवात्र निर्णायकमित्याः॥ इति यत्तएवानयोः क्रम इत्तेराण
कः॥ प्रधानक्रमेणांगानां क्रमो मुख्यक्रमः॥ यथाग्नेयादिक्रमेणानिर्वापादिक्रमः एकांगक्रमेणान्यांगानां क्रमः प्रवृत्तिक्रमः॥ यथाव
अपेयेसप्तदशप्राजापत्यान् पशूनालभेत इति समदग्निभ्यः प्रजापतिदेवत्या विहितास्ते संप्रतिपन्नदेवत्यत्वात्सहैकार्थतयानुष्ठा
स्यंते प्रथमेन विध्विना॥ तदंगान्यवारहुपकारकाणीति चेन्न॥ सा - नाधिकानितूपकारार्हाणि दीनि विशेषप्रत्यहणानि प्रति पर्यावृत्त्या॥ तत्रोप
करणं सर्वपशूनां येन क्रमेण वृत्तं तेनैव विनियोजनादीन्यपि कार्याणीति प्रवृत्तितः क्रमः॥ एषांप्र[redacted]नां सर्वेषामसत्र मात्ता
वं बलवान्॥ प्रवृत्तेर्मुख्यक्रमो बलवान्॥ यथा दर्शे ऽग्नेः ग्रेयागं गमात्तं च तत्र वै प्र प्रवृत्तं पश्चादाग्नेयांगवृत्तिः प्रयाज
शेषाभिघारणादि तु प्रधानक्रमेण पूर्वमाग्नेयहविषः पश्चादैन्द्र नतु प्रवृत्तिक्रमेण पूर्वं दध्नः प्रवृत्तिक्रमे ह्यंगानां परस्य
म

भा. सोमेन [illegible] यक्ष्यमाणो [illegible] नाग्यस्य मा [illegible] इति लिङ्गत्वात्सोमस्यापन्नस्य [illegible] प्रा[illegible]लिङ्गः ना [illegible] न्ययागवाच्यत्वा २
९८ रंशत्वासन्निर्वर्तते॥ मुख्यक्रमेत्वङ्गानां प्रधानैः सह प्रत्यासत्तिरनुग्रहतद्भूतिनस्यबलवत्त्वं॥ मुख्यक्रमा[illegible]पाठक्रमो बलवान्॥ यथोपां
गा शुयाज्यनिर्वापः॥ पाठेन पुरोडाशप्रथनको लेनुष्ठेयोन तु मुख्यक्रमेणाग्नेयागव्रीहिनिर्वापानन्तरं स॥ पाठ [illegible]च्चो रा[illegible]तो॥ द्वयो
दि[illegible]श्रुतिः॥ यथा [illegible]नस्यद्वितीयस्थाने ग्रहणं प्राप्ते [illegible]मोदशा मोग्रहतद्भूतिश्रुत्वा द्वायस्थाने ग्रहणं॥ क्रपचितं चैतत्क्रमाण
जातं॥ [illegible]मा सा प्रकाशो नातचर [illegible]रित्यत्रं॥ तेरूपस्थापितमानन्तर्यरूपं क्रमपदार्थो विज्ञेयः ग्राह्य प्रयोगविधिरनुष्ठापयन्ति
46 अनेन क्रमेणपदार्थान्कुर्यादिति॥ भिन्नप्रयोगविधिपरिग्रहीतानां पदार्थानां नायं क्रमो गमनुत्पाद्य[illegible] वीप[illegible]मा मन्त्रं बा[illegible]
ते॥ यथा दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति॥ एवं वा[illegible]च प्रथमो यज्ञोयज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः॥ य एतेनानिष्ट्वान्येन य
तत जेतग र्तपत्यमेव प्रवर्तीतेति वा॥ दर्शपूर्णमासोत्तरकालत्वं सोमयागं वाङ्गत्वा विधीयते॥ तदुत्तरकालत्वं वत्तद्भिन्नत्वङ्गत्वे
न विधीयते॥ तेनाहि [illegible]सोमसंस्थाज्योतिष्टोमं तत्त्वोकथ्यषोडश्यतिरात्रसंस्था [illegible]सरस्य[illegible]वर्ष्या॥ एतेनेत्य त्र [illegible] स.
मसंस्थो ज्योतिष्टोमः परामृश्यते तस्य नित्यत्वात्॥ अप्रयमेनेत्य त्र विकृतिमात्र॥ उक्थ्यादि संस्थाप्त्वा [illegible]त्वादिकृतयः॥ पञ्चुवा
मठुकथ्य [illegible] यात् षोडशिना वा [illegible]कामः स्तुवीतातिरात्रेण [illegible]कामयज्ञे तिवा [illegible]सोमयागाङ्गिता राणाक मतेव
सेवंधि रम सोमयागरूपाभिन्नमते समाहितो [illegible]पा उकथ्यादिसंस्थाः पञ्चाय विधीयन्ते फलार्थगुणोभूयाभ्यप्यधर्मास्तिदेवा [illegible]न
दैवमन्यशक्षेनस्स्थानामि [illegible]गहणं [illegible]नालनु [illegible]जिला [illegible]मामिति वाच्या॥ यो वै [illegible]र्थ [illegible]नुमाप घृतद्व्यालिवा
क्य [illegible] तेषामप्युपस्थिते॥ अवे तु भिन्नप्रयोगविधिपरिग्रहीतानामानन्तर्यरूपो विक्रमोगं॥ यथा [illegible] सोमेन यक्ष्यमाणो गृ
म मार [illegible] तनर्तुर [illegible]त्रमिति [illegible]गुधानक [illegible] सोमेन यक्ष्यमाणइति विशेषणमुच्यते॥ तन्नायोगव्याख्या सोमे [illegible] रा ९८
स्यमाणो नान्येनेति॥ हेमादि रयन्व [illegible]कर्तृ [illegible]नसोम [illegible]त्रयकृत [illegible]धे॥ ःअतः सोमेनानन्तरं यक्ष्यमाणइति विशे

घणार्थः॥ तेनाध्वना मेतरमेव सोमं कुर्वन् सोमांगीकृतत्वाद्यादि येन विचारयेदिति वचनार्थः न त्वाध्वनकाल प्रति बंधो
यं॥ यदहरेवैनमश्रद्धोपनमेदथादधीत सोऽवास्य द्विरिति वचनेन तस्य कृतत्वात्॥ तेनाध्वनानंतरं दर्शपूर्णमासौ कृत्वा
सोमकरणो हि इदं पूर्वाध्वनमित्युच्यते॥ सोमस्यैव करणो सोम पूर्वाध्वनमिति पक्षद्वयं त्रैव लिकामां॥ ननु ब्राह्मणस्य॥
सोमपूर्वत्वमेव॥ तं प्रति सोमाद्दर्शमिष्टेः कर्षविधानात्॥ आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया स सोमेनेष्ट्वाग्नीषोमीयो भवति
प यदेवैदं [illegible] पूर्णमासं हविस्तदनुनिर्वपेत् [illegible] सउभयदेवतो भवि [illegible] तिइति॥ अत्र हि पूर्णमास्याउत्कर्षो विधीयते न च
तावितावद्र्शः फलायकल्प्यते॥ तस्मात्क्रमोत्कर्ष इति॥ अत्र केचिन्॥ वचनात् पूर्णमास्या एवोत्कर्षोदर्शस्तु प्रागेव तावदि
विहृतादेव कालमिति॥ अन्ये तु न पूर्णमास्या अपि तु दर्शः किं तु पूर्णमासी अयमेव मां तरसोमो [illegible] भायत इति
सिद्धां तस्तु पूर्णमासं तर्गताग्नीषोमीय पुरोडाशमात्रस्योत्कर्षः [illegible] वोत्तर वाक्यसंदर्भात्॥ न च तावता कृत्स्नोत्कर्षोनिष्क्रम
णकं जाचः कल्प्यितुं॥ वचनानुरोधतयानुष्ठानं एवं सोमोत्तरं प्रथममिति ब्राह्मणस्याप्यपि पक्षद्वयमिति सिद्धे पक्षः तस्मादे
कप्रयोगविधिपरिगृहीतानामेव श्रुत्यादि प्रमाणेष्वक्रमनियमोन्यथा तु वाच्यविकल्प विरोधो वाऽपूर्वमानं तर्यं चेति॥
क एवं नियत एव माणामेवक्रमस्योत्कर्षे तराइत्युत्कर्षो पवक्षेन वर्तस्या पक्ष्वाद्यं उपहूमवत्॥ यथासवनीयपशावाग्निमारुता
दूर्ध्वमनुयाजैश्चरंति त्वनुयाजानामिष्टेरद्धि एतदवोत्तरकालानामाग्निमारुतवाक्येनोत्कर्षमुत्कर्षेविहितेतरादीनां तत्केवा
कालानामुत्कर्षः अनुयाजानंतर्यं हि सत्केवा योगतदा येन पूर्वं विस्मोपेणः कत्वा येविकुताः स्यात्॥ एवमत्रेपि याव
त्सवनस्य क्रमतो भूर्वयोगपत्ताच्च॥ तत एव पुरोडाशाग्नेयाग्नी हविः प्रायानीपि कृत्स्नेय होमानामेते रनुयाजेः पुरोडाशसो

ना॰ ५५ पशुर्वेदिस्तिष्ठपुरोडाशादिद्रव्यपरिग्रहो तैर्नोक्तः॥ निरूढप्रयोगविधिपरिग्रहे तु निबद्धक्रमत्वाभावात् एवं तिष्ठन्तं पशुं प्रयजेदिति
प्रयाजानां प्रकृतो हविरासादनोत्तरकालानामीवति पशावपवर्गे विहितप्रयाजानां तासामभ्यनुक्तानामेवात्र पशुषु
आज्ञायते नियमो हि प्रयाजाङ्गं॥ तद्वा येन क्रियमाणाः प्रयाजा विगुणास्युः तेनाग्रे पर्यग्निकरणं प्रागेव पशुपशुषीयावज्ञे
बहुलोपकर्षः येष्यते च॥ तलेण व्रीहीमांसमनीषोमप्रणयनोत्तरकालिकास्यपाम्नुक्तस्य यच्छेदनस्य दाक्षस्य रूपं पश्येनेति
त्या वेदीहा हन्यपशुर्षविहितेना मिषेणीय आगन्तापकर्षः॥ नेन्त प्रयोगावि धिपरिग्रहे तु निबद्धक्रमत्वाभावात् एवं द
47 शी पूर्णमासयोर्हविरासादनोत्तरकाले प्रमानावेदिः पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदीं कृत्वा तिदर्शपूर्वे द्युरपकर्षः प्राप्तानन
देतमपकर्षेति॥ सामान्यतः पाठक्रमस्य क्रमबोधकत्वाग्रेवादिक्रीप्रवचनेनापेक्षबलिमनाप्रयोगविधिपरिग्रहे ऽपि
क्रमस्याभावात् अन्येवदिशान्यत्रोत्कर्षापकर्षादृष्टावितिसंक्षेपः॥ यत्र तु क्रमप्रमाणाभावस्तत्रक्रमानियमं
५ बोधयति यथा प्रयाजानुमन्त्रणमन्त्राणां संततमनूनां प्रीणामात्यादिनां एकोमन्त्रे क्यास्तस्येत्याशानां चप्रारवान्देता ना
म्नातानां॥ एषां हि सर्वे शाखोपसंहारन्यायेनाहवाश्चेत्वेन समुच्चये प्राप्ते सति न किञ्चित्क्रमनियामकं प्रमाणमस्तीत्यनियत
स्वक्रमः अप्रयोगे येन क्रमेण प्रवृत्तिस्तेनैवान्येषामनुपकरणादिति वेद॥ नतथासाहित्यबोधकेन प्रयोगविधिपरि
ग्रहाभावात् तत्र का स्वाय प्रयोगविधिनानुष्ठापितानि पदार्थान् पुंसोपसंक्रियन्ते इति॥ अथैकप्रयोगपदार्थानामेको ऽयं। ए रा॰ ५७
कविधिविहित

एकः

ध्यात्रैकः पदार्थः॥ नत्वेकपवत्सा ज्य॥ तेन चतुरवत्तुरोमुष्टी। त्रिर्वपतीति एतद्द्विधिविहितमनुमुष्टिनिर्वापः पदार्थः॥ तेनाग्नेयाग्नी
षोमीययोस्तावतानुसमयो न त्वेकमुष्टिनिर्वापेः॥ए॥ एवमष्टाकपालान्युपदधातीत्येतद्विधिविहितमसंख्यकपालोपधानमेकः प
पदार्थः॥ तेनाग्नेयादौ तत्तत्संख्यकपालोपधानेनानुसमयः॥ एवंप्रोक्षणपक्षपयःपात्रकरणादीनां पदार्थानुसमयः॥ तथा
चतुरवत्तं जुहोतीत्येतद्विधिविहितावदानादिप्रदानांत एकः अपदार्थः॥ अत्रवाक्ये होमांगत्वेन चतुरवत्तं विधीयत इति
भाष्यकारः॥ सन्तु उपस्तृणाति द्विर्हविषोवद्यति सकृदभिघारयतीति वाक्यांतरप्राप्तचतुरवत्तानुवादेन तत्स्तुतिप
रत्वेन तया होमावयवभूतः प्रत्येको विधीयत इति वार्तिककारः॥ उभयत्रैवेत्व॥ एतद्वये पि द्विर्हविषोवद्यतीति नस्वा
तंत्र्येण द्ववदानविधिः येन नानानेकः पदार्थः स्यात्॥ किंतु चतुरवत्तविध्यपेक्षितमेवावदानेषु समर्पयत्येकत्वमेवेत्ये व
कविधिविहितत्वादवदानादिप्रदानांत एकः पदार्थः॥ तेनानुसमयश्चाग्नेयादौ॥ एवं यत्र विधिनैव दत्तत्राप्येकविध्य
वयवत्वेन विधानादेकपदार्थत्वं॥ यथा व्रीहीनवहंतीति तंडुलनिष्पत्तिकार्यां मवघातभावनायां विहितायां तत्फलजनि
मधस्तादुपस्तृणातीत्यारभ्य त्रिष्फलीकरोतीत्येतैर्विधिभिस्तत्फलभावपत्त्वेनैव तत्तत्पदार्थविधानात्तत्फलजनिनास्त

वना

ना०
राम
७८

ना

रणादि फलीकरणांत एकपदार्थः॥ तेन नाडीजे ऐते तावता प्रतिबीजमनुसमयः॥ यत्र तु पदार्थानुसमये किंचिद्बाधकं तत्र कां-
डानुसमयः॥ यथाश्वप्रतिग्रहेष्टौ पुरोडाशादि सर्वं [illegible] निर्वापादि संस्कार पुरोडाशानामे कदेवत्यत्वा
सह [illegible] प्रयोगे यादेनि र्वापादीनां पदार्थानुसमयः क्रियेत तत्सर्वे [illegible] एव तत्वा [illegible] दापने तु [illegible]
व एकस्यां तत्र तत्रैकस्य निर्वापादि कांडमपवर्ग्यान्यस्य कार्यं॥ एवं पशौ [illegible] बहूयूपपदे [illegible] मजमादि

वा परिव्याणांतानां कांडानुसमयः॥ [illegible] नादि परि [illegible] णांत एव उपमानो [illegible] स्तजे दितिविहितस्य यजमानकर्तृकस्यानव
सर्गस्य पदार्थानुसमये उसंनवा हित्वत्॥ [illegible] क्रमः [illegible] पदार्थानुष्ठापनो [illegible] मनु [illegible] मानस्त
द्विरोधेनैव बोध्यते॥ यथा वेदवेदीकरणयोः [illegible] ते तावत् स्तुते [illegible] यामेदिति [illegible] स्तुत [illegible] मन
[illegible] वक्तानेन क्रमस्य [illegible] यथा श्रुत एवेत्येवं सर्वत्र॥ न चात्र [illegible] मनादि [illegible] श्रुति विरोधः॥ अथ [illegible]
तत्र बल पदार्थबोधकत्वेन स्मृतेः [illegible] प्राबल्यात्॥ गुणान्तु [illegible] क्रमबोधकत्वेन श्रुते दौर्बल्यात्॥ प्रमाण
बलाबलाद्धि क्रमे यबलाबलं बलीयः॥ क्रमे च विरोधे [illegible] विरोधस्य॥ विरोधे [illegible] पर्वकत्वा [illegible]
बलालोचनस्य॥ वस्तुतस्त्वाक्रमनादेः स्तुतादिमिति मुद्धि परिहारार्थत्वेनांगत्वान्न [illegible] त्वमिति नालि [illegible] श्रुति ॥राम ७८॥

नी [illegible]

विरोधः॥

48

तदुक्तं॥ वेदिरेवप्रणीताचमस्यकर्तव्येतोविगुणोभवेत्॥ तामेवसगुणांकर्तुंमुख्यान्तव्याख्यास्यतइति॥ इत्थंसक्रमसांगप्रधानप्र
योगमनुष्ठायैकस्मिन्देशेकालेकेन[illegible]ततोनिरूढप्रयोगोनुष्ठेयइत्यपेक्षायांकालान्तरेणवोचितान्तरंगत्वेनबोध्यय
द तिः॥ तत्रानुपायोदेशान्तरापत्तिःस्मृतिशास्त्रैव॥ समेदर्शपूर्णमासाभ्यांयजेतप्राचीनप्रवणेवैश्वदेवेनयजेते
त्यादिवाक्यप्राप्तस्यपादेयास्समादिदेशाः॥ सहितिविधोपिप्रयोगांतत्वेनबोध्यते॥ कालस्त्वनुपादेयएवदर्शमास्यां
पूर्णमास्यांयजेतसायंजुहोतीत्यादिवाक्यप्राप्तः प्रयोगांगी॥ क्रमयोर्भेदाद्धिप्रयोगभेदः॥ यथावरुणप्रघासस्सर्वप
र्वतिरश्चिणोनेविहारस्वरूपदेशभेदात्॥ दर्शपूर्णमासयोस्तुकालभेदात्॥ यत्रांतुयथाविफलवामएकवकर्तृ
फलमितिनियमात्तत्रापिवरणदक्षिणादानाम्नानात्स्वसिध्यन्तयोरसंभवाद्[illegible]समानेयाः॥ तत्रद ने
र्शपूर्णमासयोःपञ्चहत्वोब्भत्वारऋत्विजःपसुबंधस्ययज्ञस्ततोःषडऋत्विजइत्यादिवाक्यैर्नियतावयांगं॥ तत्र
योक्तकत्वेनचदक्षिणादानस्यकर्तृत्वं॥ दक्षिणाभेदाच्चकर्तृभेदस्तद्भेदाच्चप्रयोगभेदः॥ यथापूर्वोक्तावेष्टौ॥ आग्नेय
मष्टाकपालंनिर्वपेत्रूपकामोदक्षिणोत्ता[illegible]तेनदिशामवेष्ट्योभवतीति॥ तिबहुत्वमुपप

भा॰
राम
४९

५१

घते॥ एवमन्यत्राप्यूह्योऽइत्थमनुष्ठापितस्य प्रयोगस्य प्रागुत्पत्तीर्बोधयति विलंबेमानाभावात्॥ न चात्रापि माना
भावः॥ भवंतं भावयेदनेनेत्युंमित्यंशत्रयस्युक्तभावनायायुगपदनुष्ठानादेकस्याङ्गहिंत्वीमीयते॥ तस्यासंज
वात् प्रागुत्पावकल्पना॥ पदार्थपरिमाणमप्यविशिष्टसमस्तपदार्थानुष्ठानायज्ञेयमिति बोध्यत इति केचि
त्॥ अभ्यासादेवतात्सिद्धेः स्वार्थपदार्थनियमाबनेत्यन्यइति दिक्॥ इत्थमनुष्ठापितं च प्रयोगं नित्यनैमि
त्तिकेषु निमित्तानुरूपचयतावत्प्रयत्नत्वानुरोधेन यथाशक्तीत्युपबध्नाति॥ तेन मुख्याभावे प्रतिनिधिग्रहणा
मंगप्रेषेच प्राप्तेचित मनुष्ठापयति॥ तत्र मुख्यरूपाभावे तत्सदृशएव प्रतिनिधिरुपादेयो यथा व्रीह्य
भावे नीवाराः॥ व्रीहिभिर्यजेतेति व्रीहित्वजातिस्तज्जातिताध्यक्तिस्तद्वारा यागसाधनत्वेन पुरोडाशद्वारा यागांग
त्वेन विधीयते॥ व्रीहिजातेर्जातिव्यक्तोरंगत्वं बाधेत्य पदवयवसादृश्येन नीवारोपादाने तदवयवानां
मंगत्वानुग्रहात् यथाशक्तीत्युपबंधस्तु सादृश्योपादानेववनानुग्रहापत्तेः॥ ननु नैवं छियोक यवोपादाने भवतु
नन्यायतत्त्वप्रतिनिध्युपादानमिति चेत्॥ नवैवं तेलेते पिवकसिन्नंसंघ छियिते न्यस्यपतत्रान्यात्वात्॥ व्रीहिभिर्यजेत राम ४९

इतिसंकल्पयवोपादानेनान्तत्वंवदेतितत्त्वंगम्यतनिषेधातिक्रमःस्यात्॥तद्द्वामपिनिषिद्धंनप्रतिनिधेयं॥यथाय
ज्ञियावैमाषावरकाकोद्रवाइति॥यद्यपिप्रतिनिधौमीमनैस्वरूपेणोपात्तं॥किंतुरूढत्वान्नांमुख्यसदृशावयवानां
तत्प्राप्तिर्नांतरीत्यक्तत्सदृशयुसंबंधोऽस्त्येव॥सदृशपादानोनेतिसिद्धइतिनतेषांप्रतिनिधित्वं॥यदपिप्रति
निधिमुख्यापादानप्रयोगेप्रक्रांतेमुख्यलघ्वंतदातदेवादेयं॥तदसंभवनिमित्तत्वात्प्रतिनिधेःनिमित्तापायेच॥ने
मित्तकाभावात्॥प्रतिनिधिनाप्रधानेनुष्ठितेतुमुख्यलाभेनतदनुरोधेनप्रधानावृत्तिःगुणानुरोधेनप्रधानावृ
त्तेरन्याय्यत्वात्॥यदाप्रधानमात्रंदृष्टमावृत्तीयेहेनीवारादृशेषकार्यपर्याप्तास्तपितदाव्रीहयएवोपादेयास्तेषां
साक्षात्प्रधानांगत्वात्॥शेषकार्याणांतुतदंगत्वादंगांगत्वप्रधानांगस्यबलवत्त्वात्॥एवंयदापशुर्बधानमात्र
रा हृदयस्यावदि[illegible]ष्टिकृष्टरस्तुतद्गुणादिसंस्कारदृष्टोलभ्यतेतदास्यवदितोपादानंहेयं॥यदितुबाधवतिवृएवप्र
तिनिधेः॥यथायदिसोमंनविंदेत्पूतिकानभिषुणुयादितिश्रुतेर्निसोमाभावेपूतिकानांविधिःसोमसादृश्येन
तेषांप्रतिनिधित्वेनप्राप्तेः॥यद्यपितेन्यःसुसदृशानां[illegible]मन्येषामसत्वान्नमीमांसदृशानांप्राप्तिः॥तथापिसर्वस
द

५६ मानाभावात्॥ तथाऽऽहुर प्रार्थप्रयाजादिक्रियापचारे क्रियांतरेण तत्सिद्ध्यज्ञानात् न प्रतिनिधिः तथा मित्रा-एणी इ

भा॰ तीम॰ ५०

या

इत्यत्र ख्योपनिपाते यावन्यायेन सुंदरीनियम्यते तावद्वचनेन मंत्रसद्भावः प्रतिका नियम्यत इति प्रतिनिधिनियम एवायं॥ सु
सर्वविधितो नियमाच्चैनाम वचो॥ यदा न्यायप्राप्त्येन वाचनिकेन वा प्रतिनिधिना प्रक्रमेण स्यापचारः तदानंतसहृत्वमुपा
देयं किंतु मुख्यसदृशं॥ प्रतिनिधेः स्वरूपेणानंगत्वात्॥ तज्जातीनां मुख्यसद्भावयवानामंगत्वात्॥ येषां चि तु न प्रतिनि
धिःय पादेवतायाः॥ यस्मिन्यागे येन शब्देन या विहिता सैव तेनैव शब्देनोद्दिष्टा तत्र देवतेति देवतायाविधिगम्य
८ त्वेनार्थस्वरूपस्यांगत्वात्तदपचारे प्रतिनिधिः॥ न तथा तदुद्देशि ध्वनीत्य च प्रमाणाभावात्॥ [redacted] प्रायश्चित्ताहवनीयादेराधा
नजन्यादृष्टसंस्कारत्वेन तदपचारेन्येन तत्कार्यसिद्धौ दृष्टार्थत्वेपि तदपचारे न सः॥ तत्कार्ये प्रायश्चित्तकरणं॥
उपचरितमात्राणामकरणे कस्य चैव तु प्रतिनिधिरूपादेयः करणे तु सिद्धे कार्ये किं प्रतिनिधिनेति॥ तथाऽयज
मानस्य शोषितस्यान्यत्र व्यापृतस्य वा न तस्य न प्रतिनिधिः॥ फलितं स्वकारावपनादयः शोषितव्यापृतानामयोग्य
यं कार्याः॥ आज्यावेक्षणादयस्तु यजमानविशेषतया ख्याता यज्ञाङ्गत्वसामान्यसमाख्यया यजुषा कार्या
इति किं प्रतिनिधिना॥ मतेन्तु पुरुषांतरोपादाने यद्यादि प्रकर्तानेव कर्तुरभावात् पत्न्यास्त्वस्वतंत्राया अस्वन्ते

ता॰ ५०

न

अतत्कर्तव्यात्त प्रतिनिधिः॥ सत्रादौ सहदक्षामुपक्रमाने ष्वेकस्मिन्मृते संख्यापूरणाय तस्यैव प्रतिनिधिः। यद्यपि प्रति
निहितो न स्वामी मध्ये प्रविष्टत्वात् संख्यापूरणाय सामादिष्टिरानय। नात्र पापि कृत्स्नपदार्थेषु फलिसंस्कारेषु
संख्या कर्तृपरिच्छेदकं संपादनायाने यएवा॥ यथाङ्गाक्रीतपुपबंधात्॥ सत्राणां काम्यत्वे प्यारब्धानां नित्यत्वात्॥ एवमग्नौ
द्विकर्तृणां हृत्वा धावचातादिक्रियाणामुत्तरस्यानित्तप्रतिनिधिरित्युक्तं॥ एतत्प्रायश्चित्तानि यस्य सर्वाणि गृहाणि दग्धे
ना न्तेषु पुरिष्यादिर्वा यथोक्तेन ग्रहणेनार्थवत्त्वनाज्ञावाज्येन यागः कार्यो न होमात्पुनरेव दानं॥ विकृतं पुरोडाशी :प
यमध्ये पर्वाह्नौ पात्रान काव्दा न स्व भाष्यकारमतेयागा हविष्ट्वात्॥ तस्य पुनरसंभवात्॥ वार्त्तिककारम
तेपि सकलपुरोडाशस्य पात्रद्व्यव्याप्तत्वस्य हविष्ट्वात् तस्य च नाशात्॥ एवं स्विष्टकृदाद्यर्थावत्तनाद्योपि
न पुनरेव दानं किं त्वाज्यमङ्गुष्ठपर्वमात्रं विश्वलेखालाद्धो॥ चतुर्भ्रौ करणाद्रे स्तु जोपलन॥ यस्य पुरोडाशः क्षायति तं यदि
निरुपतिर्गृह्णातीति यदा तद्विं क्षिंसंति षट्को यतदेव निर्वपेत् घडो यज्ञस्य प्रायश्चित्तिरिति॥ अत्र ... दाहे पुनः प्र
योगाभावेन्प्रायश्चित्तमेकदेशदाहस्यापवर्जनीयत्वात्॥ त्रिलेनुहोतिस्वकलेजुहोतीत्यत्र न लोकिवं नैंदना

निमित्तंतन्निमित्तहोमस्यफलकल्पनापातात्॥ किंतुप्रकरणाद्युपात्तच्छेदनं हविःस्कंदनेच॥ तत्राविरोधप्रयुक्तेःन समेव
देशाच्छेदनयोर्निमित्तत्वमेवस्कंदनस्यापि॥ नचहोमस्यानित्यत्वकपालसंस्कारत्वात् तस्मिन्निमित्तस्यानुपयोगित्वेनासंस्का
र्यत्वादेकदेशाच्छेदएवहोमइतिवाच्यं॥ नित्यत्वसंस्कार्यत्वेनिमित्ताश्रुतेनित्यवत्कृतंगताहोमस्यस्यात्संस्का
ग्र र्यत्वानित्यमितिनित्यानित्यसंयोगविरोधःस्यात्॥ प्रतीयागच्छेदनंकार्यमितिचापपेत॥ तस्मात्प्रहमान्तुत्या
51 निमित्तच्छेदने॥ नचहविर्द्रव्यभावत्वात्कपालानामेकदेशच्छेदस्यावर्जनीयत्वेन निमित्ततेतिवाच्यं॥ संब
र्पणाच्छेदनयोर्निर्नेकेनैव देशच्छेदस्यवाराधित्वात्॥ होमस्यायंप्रतिच्छेदनमावर्तते प्रतिनिमित्तंनेमि
त्तिकावृत्तिरितिन्यायात्॥ एवंस्कंदनेपि॥ यस्योभयंहविरार्त्तिमाद्येदितिश्रुत्या नैमित्तिंचशारावयागःजावष्ठि
तदर्शांगत्वेनविधीयते॰ नत्वार्त्तिदोषप्रतिनिषेधत्वेन दर्शपंचशारावद्रव्यविधानं॥ आमयागेद्रव्य
विधेर्महेंद्रवल्पितेन्द्रदेवतानियमविधिवाक्यानेदात्॥ इत्ययोद्रमितिपाकृत्यानुवादोनर्थकःस्यात्
॥ नचद्रव्यनाशेनदर्शकर्मलोपनिरूतो तत्कार्यस्यसाधनाकांक्षायामिदंकर्मतत्कार्यापत्तिर्विधीयतांनत

देवत्वेनेतिवाच्यौ ॥ द्रव्यांतरस्यापि संभवेन कर्मनिरूपणाभावात् ॥ अवदानतु द्रव्यनाशनिमित्तवैगुण्यपरिहारार्थत्वे
न तदंगत्वे विरुध्यते ॥ यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चंद्रमा अभ्युदियात्त्रेधा तंडुलान्विभजेत् ये मध्यमास्तानग्नये
दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ये स्थविष्ठास्तानिंद्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं ये क्षोदिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिवि
ष्टाय शृते चरुमिति वाक्ये त्ववदानोपक्रमेनिमित्तदर्शस्येव पूर्वदेवतापनयेन देवतांतरसंबंधो विधीयते
॥ न तु कर्मांतरं प्रकृतहविषां प्रत्यभिज्ञानात् ॥ सत्यां गतौ विशिष्टविध्यादिगौरवायोगाच्च ॥ अथवा तंडुलान्विभजे
दिति अत्र त्रेधा विभागस्य मध्यमादिवाक्येष्वेव सिद्धेरविभजनात्तंडुलपदस्य प्रकृतहविष्पोपलक्षणत्वमा प
श्रित्य हवींषि विभजेदित्यर्थः ॥ विभागस्य संयोगादेपवत्त्वात्पूर्वहे ॥ विधानं च देवतासंयोगेन मध्यमाद्देवताभ्यो
विभागो विधीयते न तस्मात्परित्यक्तयागान्यथानाहविषी देव ॰ तांतरसंयोगापेक्षितो मध्यमादिवाक्येषु विधी
यते ॥ मध्यमानुद्दिश्याग्निर्दाता विधीयते स्थविष्ठानुद्दिश्येंद्रः प्रदाता क्षोदिष्ठानुद्दिश्य विष्णुः शि
पिविष्टः ॥ दात्रादिशब्दानां यौगिकत्वात्तद्द्वय प्रतिपादितैव देवताकार

भा०
दम
५२

रुविभ्रमनान्नवाक्यभेदः॥ सहमिन्द्रपयतीति वाक्येन संप्रतिपन्नोऽयं द्वैतत्पयोर्दधि। छिस्याविरूपोऽमृतन्तरोदिरूपोऽन्नसहमिन्द्रपया

द्विस्त्रतयोरश्चेकरणत्वस्य चरुत्वस्य चाघाहेः॥ उद्देश्यद्वयनिमित्तको वाक्यभेदस्तु वाच्यद्वयेऽगत्यत्वाद्दंगीक्रिय

ते॥ यद्वाम्यत्त्वपर्यान्ते दपि सर्वत्रारकविशिष्टनावगम्यतरविभ्रमनादवावयभेदः॥ तदुक्तं॥ नेवते भावनामात्रं भ

त्वर्थाभेयद्धिश्रुतेरिति॥ एवं च दर्शउपांशुयाजपक्षे तद्वयोऽपि सर्वं देवतापनयोऽस्त्येव॥ देवतांतरासंबंधाच्चतस्य

पञ्चमो लोप एव॥ यद्यपि निमित्तेन निर्वापमुच्यते तथापि मैंकपलिहितो चंद्राभ्युदयोनिमित्तं॥ अस्य हविरन्युयादित्य

त्वस्य तस्य हविषोऽभ्युदयसंबंधस्रोतत्वात् प्रवृत्तं हविरिति बोध्यात्॥ तद्धि ज्ञोपप्रणस्य निर्वापस्याविवक्षितत्वात्।

अतुम्यतुर्दर्शपौर्णमास्योः क्रान्त्या कर्मापक्रमे चंद्राभ्युदयो ज्ञायते इति ज्ञातो नैमित्तिको देवतांतरसंयोगः कार्यो न तु

द्वि दुग्धस्य हविषि तद्धू। हायस्याविवक्षितत्वात् यदा त्वेकं तु द्विनिर्वापानन्तरं चंद्राभ्युदयज्ञानं तदा द्विष्ट निर्वा

पस्य सर्वदेवतापनयेऽपि देवतांतरसंयोगस्यापदार्थे संभवाच्चूर्णीकरणं विनाशो हि संयोगमात्रोपिक्षः पदा त्रा

र्थानयवेपि सन्नवति संयोगस्तु प्राकृतानां पदार्थे नैव हठइति तत्रस्थानापत्त्या वैकृतानामप्यपदार्थेनैव संयोगात्

दम
५२

॥ अथवन्नवतो पि इदं आयक्षितं नैमित्तकं भवति ॥ तस्य दर्भिषताभावेषु इदं रूपसाहित्यस्या विनद्दितत्वात् तंदुलाना
मेव देवतांतरसंयोगसंभवादिति ॥ निरूढाग्नुदये ष्टिस्तु यथा मूल एव इहा यतां ॥ विस्तरो स्यान्त्रातलतौ मन्द्दात्संवार
ऽप्याप्यतां ॥ १ ॥ एवमन्यानि अपभ्रितान्युक्तानि वक्ष्यते वसरइति दिक् ॥ सोयं प्रयोगविधिरंगवाक्यैकवाक्यतापन्नःप्र
त्व धानविधिरेव ॥ तस्य च कृत्स्नत्वात् इहादिवद वेदंइति राणके ॥ लिंगादिकल्पश्रुति वदेद एवेतिमिश्राः ॥ प्रयोगवि
धिराद्यर्थे विषयंगतसंख्यावं ॥ प्रयेतु न बहुद्द ष्टंतु जीवमत्रौ मिकदर्शितं ॥ १ ॥ परश्रासार्यै बोधकौ नियमवि ि.यम
धिः ॥ नियमश्चाप्राप्तांशपूरणं ॥ यथा व्रीहीनवहंतीति ॥ पुरोडाशद्वारा यागसाधनत्वेनावगतानां व्रीहीणां वै
तुष्याकांक्षायां कदाचिद वघातः कदाचिन्नखविदलनमपि प्राप्तेपाक्षाप्यते ॥ तत्रविदलनादिपक्षे वघा
ताप्राप्तेस्तदंशेवघातकर्तव्यतानेन विधीयते ॥ यद्यपिप्राप्तेपाक्षाग न शास्त्रमव्द तेर पूर्वविधिरेवा
यमितिप्रतीयते ॥ तथापि यदि शास्त्रेन स्यात्तदा पक्षः प्रवर्त्तेत ॥ त्याजो यफजतोनियमविधिरितुच्य
ते ॥ अप्राप्तांशपूरणे चावघातस्यतत्ते विदलनादि निवृत्ति र्मवं तृप्तिरकिन विधिफलं प्रणमोपास्थिता

भा० राम ५३

का(मा

नियम एवानुमानवद्रूपस्तत्फलमिति भवति नियमविधिः॥ एवं हविःष्वदे होतीति विरवच्युत्पाद्यत इति अत्र मंत्रवि

स्प रभ्यास विनिर्देशाङ्गानां नियमविधानमिति राणके॥ सर्वाप्यङ्गानामनुवादे नत्विरभ्यास विधिरिति मिश्राः॥

एवं द्वादशाहे पत्नीसंयाजांतान्यहानि संतिष्ठंत इति प्राप्तत्वादङ्गः पत्नीसंयाजांतता नियम्यते॥ द्वाद

रा शानामह्नां सांगानां साहित्येन फलेविधानात् पूर्वेत्तिं हि प्रायणीय सहप्रयोगात्पूर्वभावी दोपसदादीना

मिवोत्तरेषामपि प्रत्यहमनुष्ठानांत्यसहप्रयोगा व्यन्ते किं यतां सहप्रयोग इत्यपेक्षायाम नियमे प्राप्ते

मा पत्नीसंयाजांतान्यहानीत्युदयनीयान्तानां त्वेकेन सहप्रयोग इति नियम्यते॥ सर्वेषु हःसु पत्नीसंयाजांतत्व

53 विधिरैकमेव प्रतिग्रहे सत्यपूर्व विधिः स्यान्नियमविधि रेव तु लाघवा॥ एवं व्रीहि निर्वपेति त्यादि रूढयस्य नि

यमः अवहतौ॥ विहतौ राजन्यापत्नीः संयाजयतीति द्वारीपत्नीपुरस्ययोः पत्नीसंयाजेषु जाता। न्याज्ययो विकल्पि

तयोः पक्षे प्राप्तयोर्नाद्यानीति नियमः॥ शुनास्यापत्न्याप्नोतीति तेनो नियमः विहतौ शुक्लानां व्रीहिणां यवानामि

ति॥ देशकालकर्तृणां नियमविधयः प्रागुक्ता एव॥ एवं क्रियादीनां द्रव्याणां यो विधिः स नियमविधिः॥ तेन॥ स

राम ५३

पर्जन्यः

मित्के यजतिरुद्वेंद्रियकामस्य जुहुयाद्यदि कामयेत वर्षुकं स्यादिति नीचैः सदो मिनुयात्तच मे प्रजाकाम

इत्यपि वाक्यशिष्टे मुपनयीत स्यादीनां व्यावर्तिः॥ व्रात्यापद्दरा ज्ञानावच्छिन्नियमो नवनीतिके चित्॥ यथा व्याख्यातव्यइत्यनेन नवेदोषिका

देरप्यात्मज्ञानार्थं तया। यां त्वा ज्ञाप्तो वेदात स्रवतां नियम्यतद्धूतिनां पर्यंतिरइतिदिक्॥ निवृत्तिफलको विधिः परिसं

ख्याविधिः॥ परिवर्जितैः संख्या बुद्धिः॥ वर्जनबुद्धिहेतुरित्यर्थः॥ सर्वोनयोर्विधेयान्निवर्त्यो नित्यप्राप्तो भवति परि

संख्यात्त्वप्राप्ती फलेदूतिहिंसा॥ व्रीति हवैयइस्योदराति गायत्रीवृहत्यानुष्टुप्वात्रहे यावतीतत्एवोद पं

पं तीति॥ ज्योतिष्टोमे अहिष्वमानादिषु त्रिष्टुवपमानस्तोत्रेषु गायत्र्यादिछंदस्का एव ऋचो विनियुक्तास्तानि

छंदांस्युदरवदन्यहिंतानीतिस्तुतिः॥ इन्द्रस्तोमकेषु एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेदित्यादिषु व

स्तोमपूर्तये समगंतरात्यापोपमन्नसंख्यस्तोमेषु त्रिवृदग्निष्टुरग्निष्टोम इत्यादिषु स्तोमस्थालापर्याप्तुदा

पस्ताचिमो गायत्र्यादिष्वेव कार्यान्यो नोत्रेति नवनार्थः॥ अत्र सर्वस्तो ध्यावा द्वापयो नित्यप्राप्तो पवमानातिरि

त्रे पो

54

रिक्तस्तोत्रेषु तयोः परिसंख्या ख्याद्धी॥ अत्र सेवेत्येवकारेणान्ययोगव्यवच्छेदार्थेन[ता]इतरनिवृत्तिप्रतीतेः इयं श्रौती॥ ला
क्षणिकी तु॥ पंच पंचनखा भक्ष्या इति॥ अत्र पंचानां पंचनखानां शशकादीनां तद्भिन्नानां च युगपद्रागतो नित्य
प्राप्तौ तद्भिन्ननिवृत्तिः परिसंख्या लक्षणया प्रतीयते॥ वाचककपदाभावात्॥ अत एवास्य त्रयो दोषाः श्रुतहानिर
श्रुतकल्पना प्राप्तबाधश्चेति॥ श्रुतपंचपंचनखभक्षणस्य रागप्राप्तत्वेन विधेयताहानं अश्रुतेतरनिवृत्तेः
विधेयताकल्पनं रागप्राप्तापर्यवबाध इति त्र्याह निषेधो द्वावेतौ धर्मनिषेधः॥ इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वा
भिधानीमादत्त इति श्रुते वाक्ये फलतः परिसंख्या॥ इष्टकारणाभावे अगर्दभरशनाग्रहणे यो मंत्रस्य लिंगा
नित्यप्राप्तौ संभाविता या मन्त्रवाक्ये गर्दभरशनादाने मन्त्रस्य निवृत्तिः सोच्यते॥ यद्यपि लिंगात्प्राक्
तिप्रवृत्तेरप्राप्ति अन्यायमयं मंत्रविनियोगः प्रयुक्तं नस्यात्तदा लिंगाद्भवादि॥ अन्यो मंत्रः॥ प्राप्नुयादे
वेत्यतोऽगर्दभाभिधान्यादाने निवृत्तिपरोयमिति ज्ञायत इति भवति फलतः परिसंख्या॥ अत्र सर्वत्र

प्राप्तांशमात्रावान्तरनियमः ॥ फलमितीतरनिवृत्तिरेव फलमितिदिक् ॥ एवमेव च त्रिविधो विधिः प्रवर्त्तनाविषयेनेन धर्मे प्रमाणीभू
तश्च ॥ विधिरूपतमप्राप्ते नियमः पाक्षिके सति ॥ तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते इति ॥ निषेधानां निवर्त्तनाबो
धकत्वेन धर्मे प्रामाण्यं निषेधो नञः ॥ तद्युक्तानि वाक्यानि न ब्राह्मणं हन्यादित्यादीनि निषेधा इत्युच्यन्ते ॥ निवर्त्तनाच निवर्त्त त्या
नो कूलो व्यापारः सा च नञोच्यते ॥ ब्राह्मणं हन्यादिति विब्राह्मणवधकर्मकहननप्रवर्त्तनाप्रतीतेर्विधिसंबद्धनञ्प्रत्ययो व्यापा
ने मौ[illegible] वर्त्तयतीति तन्त्रनीतेः ॥ केचित्तु निपातानां द्योतकत्वान्नञः समभिव्याहृतविधेरेव निवर्त्तनायां शक्तिमाहुः तद्धि प्रवर्त्तने
कशक्तिकल्पनापत्तेः ॥ नातीव युक्तं ॥ निपातानां तु न द्योतकत्वं किं तु ख्यातस्येगोपर्यवबोधकत्वं ॥ इहापि विधिसमभिव्या
हृतेन नञा निवर्त्तना बोध्यते ॥ अन्ये तु नञ्विध्योरेव नयोः प्रत्यावप्रवर्त्तनाशक्तयोर्मिलितयोर्निवर्त्तनायां शक्तिमाहुस्त य
दतिक्लिष्टं ॥ तस्माद्विधिना प्रवर्त्तनां हि बाधे पर्यवसायमानः स्वसंबन्धिरूद्धा निवर्त्तना नञा बोध्यते यद् ब्राह्मणं हन्यादिति ने
ति ॥ ननु नञो विधिसंबन्धे स्यादेवं सत्तु ब्राह्मणपदेन संबध्यतामब्राह्मणं हन्यादिति ॥ हननेनैव वा संबध्यतां हनना
भावं कुर्यादिति ॥ अभावस्य चाकार्यत्वासंकल्पोल्लसत्ता प्रधानविध्यबाधयविधिर्निषेधैकरूप्याय च लक्षणागौरवो
न दोष इति चेन्न ॥ सर्वपदार्थानां प्रधानभूतविध्यन्वयदर्शनेन तत्संबन्धस्यापि तत्पाप्रतीतेः ॥ अप्राप्तापदान्वये नञः

भा०
राम
८५६

56

षुबंतस्य वे[illegible]नित्यं समास इति कात्यायनोक्तेः समासापत्तिः॥ हननान्वयेन सूहंत्योर्लक्षणा स्यात्॥ पदमुख्याभावनो
पसर्जनाच्चाद्यर्थः त्वर्थस्य नवाक्यान्तरे पर्यान्वयः॥ अतएवनाख्यातान्निहितुर्या पर्याच नयान्वयस्तयोः समानाभि
धानश्रुत्या प्रदर्शनोपसर्जनत्वात्॥ अतपरिसंख्याद्वि व्यन्वयेनिवर्त्तनान्निचेया॥ वाचनिषेधस्यानिग्रहेतुत्वीविना ध्य
नञटतइति तदाक्षिप्यते॥ तत्रानिष्टपुरुषार्थनिषेधेषु पुरुषः प्रत्यवायः कृत्वर्थनिषेधेषु नानर्थं वदेनास्तियपु
वेपादित्यादिषु क्रतुवैगुण्यमी॥ नन्वेषीपुरुषार्थनिषेधमनुवादि[illegible]मस्तु॥ पर्वणि भुञ्ज्वचर्यस्य पुरुषार्थतया विध्य
नात्॥ क्रतूनां च आयेण पर्वत्ति विध्यनात्॥ अनृतोक्तेवर्जनस्य सदापुरुषार्थतया विध्यनात्॥ पुनःश्रवणपूर्वक[illegible] त्वा
यवाक्रतुयुक्पुरुषधर्मतया विधिरस्तु॥ न तु शुद्धक्रत्वर्थतया यथानं जन्यमानो नुब्रूयान्मधिद रुः कृतइति क्रतुयु
क्तं जन्यमानपुरुषधर्मतया मंत्रो विधीयते॥ मैवं॥ युक्तेन त्रपुषसंयोगेनसवणात्॥ इष्टत्वाख्यातेष क क्रतु न
[illegible]न्निधानात्पुरुषान्नुतेः॥ प्रकरणात् क्रत्वर्थतैव॥ एतेनानुवादपक्षः प्रत्युक्तः॥ तेच निषेधाः प्राप्तिपूर्वा एव॥ अ
न्यथानित्यानुवादता॥ यथान एष्वियामग्नैश्चन्योनां तरिक्षेनदिवि हिरा॥ एष निषेधवचेतव्यमिति॥ आद्योऽत्र
निषेधः प्राप्तिपूर्वत्वात्॥ द्वौ नित्यानुवादौ॥ एवमाजप मानोत्र क्रत्वनतो पक्षो वरो तिन सोमेघरेइतिश्रुतो॥ राम ८६

तत्राप्याद्यो निषेधोऽत्यो नित्यानुवादः॥ सोमयागस्यापूर्वत्वेनाऽप्राप्तप्राप्तेः॥ प्राप्तिश्च रागतो वा शास्त्रतो वा॥ तत्राद्या
गृह्णाति प्रागुक्तेषु॥ द्वितीयातिरात्रे षोडशिनं नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णा॰ इत्यादौ शास्त्रप्राप्तसर्वथा निषेधायोगाद्विकल्पः॥ नि स्य
इत्यादिना षेधस्य च स्वमानिष्टहेतुत्वं किंतु करणोन्मुखयोऽन्यथातदभावः॥ कल्पशास्त्रप्राप्ते सर्वथाप्येवं॥ यथा नेतो पक्ष
द्वौ करोतीत्यत्र॥ कल्पस्यातिदेशशास्त्रस्योपजीव्यत्वेन कल्पनानिरोधासंभवात्॥ कश्चित्तस्य च रागादिवत्तं तद्वा द
क्रयोगात्॥ एतद्वय यत्र यदर्थोऽप्राप्तस्तदर्थो निषेधस्तत्रैव॥ यत्र प्राप्तिर्निषेधयोरन्यार्थता तत्र न विकल्पो निषेध
स्यचानिष्टहेतुत्वमस्त्येव॥ यथा दीक्षितो न ददाति न यजति न जुहोतीत्यादौ पुरुषार्थत्वेन प्राप्तस्य होमादेर्नित्य
नकरणं ऋतस्य तच क्रतुवैगुण्यहेतुत्वं॥ यत्र तु निषेधस्य स्वरूपेण किंचिद्बाधकं तत्र न विध्यन्वयेन नञो निषेध
वत्वं किंतु विधिभिन्नान्वयेन पर्युदासत्वं॥ यथाहुः॥ प्रतिषेधः सविज्ञेयः क्रियायाः सह यत्र नञ्॥ पर्युदासः सविज्ञेयो
यत्रोत्तरपदेन नञ्॥ इत्यन्वेतीति शेषः॥ उत्तरपदं क्रियावाचि विधिभिन्नं॥ यथा नानुयाजेषु येयजामहं करोतीति॥ अ
नयजतिषु ह्येयजामहं करोतीति सामान्यशास्त्रादनुयाजेषु प्राप्तं येयजामह इति पदं निषिध्यते चेत्पूर्वोक्तेन न्यायेन

भा०
राम
५७

याजप

विकल्प्य॥ प्राप्नोतीति तद्दृष्य तदनुवादेन नञ् संबध्यते॥ तस्य सामान्यशास्त्रैकवाक्यतया नुयाजवर्जितेषु यजतिषु ये य
जामहं करोतीत्यर्थः॥ तेनात्र विकल्प्यत्वेन पर्युदासः॥ न चैवं षोडशिग्रहणादिषु पर्युदासः संभवति प्राप्त▮शा पक
स्त्रस्यापि विशेषशास्त्रत्वेनैकवाक्यतायां संभवात्॥ यद्यपि नतौ पर्युदासः करोतीत्यत्रातिदेशशास्त्रस्य सामा
न्यशास्त्रत्वेनाद्य॰ नागवर्जमित्येकवाक्यत्वसंभवस्तथापि दर्शपूर्णमासयोरङ्गप्रयाग विधिसमकाल
पा प्रवृत्तस्य पर्युदासस्य तदानीमसतो▮मुक्तादिदेशेनैकवाक्यतासंभव इति तत्र विकल्पात्मकप्रयो
न निषेधत्वं॥ अत्र तेनुपर्युदासस्त्व॥ एवं विधपुति सर्वस्वं ददातीतिशास्त्रादन्यादीनी दानप्रसक्तौ
न केसरिणो ददातीति केसरिभिन्नं सर्वस्वमिति पर्युदासो विकल्पनवादिति मिश्राः॥ राणकेन्तु
तु न यतो वृत्तः प्रतिगृह्णातीत्यसंनमभवं वृत्त्वर्थत्वप्रतिग्रहे साहचर्याद्दास्तेहादिविध्याह्ना यद्दानस्यापि
चतिषेधोपपत्तेः विध्यन्त नाल्पज्ञानत्वाभावाद्विकल्पाभावेन सामान्यविधेः संको▮यी निषेधस्तु चको
कुर्के॥ वार्तिकेप्येवं॥ एवमनारभ्याधीतेष्वप्रवर्ग्यं प्रवृञ्जतीत्यनेन प्रवर्ग्यविधिस्मयपुरस्तादुपसदां पृ ५८

न इतिमघ

प्रवर्ग्यमाचरंतीत्याने नोपसत्स्वर्ग्यकाजसंवत्सरमुपपेदं च ज्योतिष्टोमे विधानाम्नानाद्व्याधीतानीव प्रवृत्तो निवेश इत्यनेन
न्यायेन ज्योतिष्टोमाङ्गं प्रवृत्यसूयते॥ न प्रथमयज्ञे प्रवृंज्यादिति वोपितवीभ्यास ऐतु ज्योतिष्टोमप्रकरणात्त्व प्रवर्ग्येति
यज्ञ वपेदं श्रुतौ॥ अत्र प्रथमयज्ञशब्देनाग्निष्टोमसंस्थज्योतिष्टोमस्य प्रथमः प्रयोग उच्यते॥ प्रथमयज्ञस्य प्रवर्ग्यस्याविवर्जनम् ...
वाचित्यान्तरपठपयेप्रवाच प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोम एतद्वा हिताग्न यज्ञ इत्य प्रथमयज्ञाग्रहपतिसमारह प्र
से ज्ञादीक्षित्वासमाप्य प्रावृनेस्तन्नुरस्रा: तत्राप्यासतद्धत्यादौ तत्स्य पकर्मणाए च प्रथमयज्ञशब्देन ग्रहणं न प्रथमप्र
योगस्यतयापि प्रयोगगतत्र्याणिमगुणयोगेन कर्मतो तत्र प्रवर्ग्येर त्रमुख्य स्त्वात्प्रयोगस्येह णं॥ तस्मात्प्रथम
यज्ञमात्मनोतिरात्रेणयजेतेति विहितस्यातिरात्रसंस्थज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोगस्यापि प्रथमयज्ञशब्देन ग्रहणमिति
दत्तोत्पत्तिवाक्या सर्वप्रयोगसाधारणेन प्राह्वः प्रवर्ग्यः प्रथमप्रथमप्रयोगद्वये निषिध्यते॥ तेनोत्पत्तिवाक्यविहि यज्ञ
तोयादि प्रयोगविषयं॥ एवं निषिद्धस्याग्निष्टोमे प्रवर्ग्ये प्राप्ते नेनवाक्येनाग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे प्रतिप्र
सवः क्रियते॥ तस्मान्नन्यार्थत्वात्तेन तत्र प्रवर्ग्यस्य विकल्प:॥ कामं तु योऽनूचान: स्यात्तस्य प्रवृंज्या
दित्यनेन च कतिकत्पकारिणा प्रतिप्रसववचनस्यानियतत्वक प्रयोगउपसंहारात्तेन वस्तु: अन्यक तक
प्रथमप्रयोगे तु प्रतिषेधादिति वार्त्तिके ... तस्मात्सर्ववनायविकल्पविकल्प:॥ अन
मै

भा० राम पट

यान प्रयोगे नित्यं करणमन्यकर्तृके चाकरणमित्याहुः॥ अतिरात्र प्रथमाहारे तु प्रतिप्रसवाप्राप्तानिषेधेन

ऐन नित्यमकरणं॥ तस्मान्न प्रथमयज्ञ इत्ययं निषेध इति मिश्राः॥ वार्तिके चैवं॥ राणकेतु निषेधे विहित प्रति

मा षिद्धत्वादेव विकल्पसिद्धेः अतिप्रसवाप्राप्तानर्थप्रसंगादतिरात्रप्रथमप्रयोगे पि विकल्पापत्तेः पर्युदासत्व

मार्गे प्रथमप्रयोगवर्जं प्रवर्तनक्षोति। पर्युदस्तस्य चाग्निष्टोमप्रथमाहोरे प्रतिप्रसवाद्द्विरूप्यो तिरात्रप्रथमाह

58 रे तु पर्युदासादकरणमित्युक्तं॥ विस्तरस्त्वाकरे द्रष्टव्यः॥ एवं विकल्पं न यान्तु पपदान्वयेन नञः पर्युदासत्व गु न

मुक्तं॥ क्वचित्तु पक्रमविशेषात्प्राप्त्यन्वयेनोच्यते॥ तस्य व्रतमित्युपक्रम्य नोद्यन्तमादित्यमीक्षेतेत्यादिषु

तं॥ व्रतमनुष्ठेयं तस्मात्तत्कस्योच्यते इत्युपक्रमात्तस्यार्थेन कर्तव्यत्वप्रतीतेर्नञो निषेधत्वे च निवर्तनाप्रतीते

रुपक्रमविरोधापत्ते र्यात्वर्थान्वयेनानीक्षणपरोयं पर्युदासः॥ अभावस्याप्यननुष्ठेयत्वात्तत्र [illegible] व्य

तिरिक्तः संकल्पो नञा जीक्षितोप्यालक्ष्यते॥ सर्वत्र प्रवृत्तिनिवृत्त्योरव्यभिचरितो मानसः संकल्पः॥ तेनोद्य

न्तादित्यानीक्षणसंकल्पेनेष्टं भावयेदिति वाक्यार्थः॥ एतेन तु नाहे नस्याद्युक्तो भवतीति वाक्यशेषाच्चेष्ट

पापक्षयः॥ एवमेवादर्शनेनोद्वीक्षतपसोरनयोरपि॥ वनस्पतित्वमाशीर्षमुक्तमेवमस्य दोषाहोत्वस्यां राम पट

स्मृतौ यस्मिं श्राद्धे नानुष्ठेय व्याधिनोपसंहारात् तत्र विरोधः पर्युदासाश्रयणेन — भोजनसंकल्पो द्वितीयतद्
तिहेमाद्रौ ॥ एवं दाह्निकस्यान्नेनाम्नायादिति निषेधस्य संस्थितेग्निहोमीये दाह्निकस्यान्नमग्नायाविति त्र्याम्नव
चित्र्यवर्णं श्रौतराजकौमोज्या तदूर्ध्वं पर्व वेदे ॥ न चैकस्यावविद्यापेक्षा गुरुलघुनावाच न विकल्पः तुल्यवधे
स्प द्वयान्यथानुपपत्त्या पर्युदासस्तत्र ... त्रयीस्पोवधि ॥ अग्निहोमीयावच्छेदाह्निकतान्न भोजनसंकल्पेनैव भाव
येदिति ॥ द्वितीयवस्तु तत्र त्यैव निषेधेष्येवावच्छेदः सोमसंकल्पावधि दाह्निकतान्नं नभोक्तव्यमिति वार्त्तिके ॥ प्रायद
च नापद्विपत्तया वश्चिद्वयं वस्येतिप्रक्रान्तरं चानाद्रुतौ ॥ माधवेन तु श्रौतराजकवचनस्य स्मार्त्तत्वाच्छ्रुतिविरोधे द
दे नाप्रामाण्यमुक्तौ ॥ दाह्निकेनोनद दाभीत्यो निषेधस्य दोषोमोच नापोवाद्यापोविघ्नेः ॥ तेनदैवान्मानुषाद्व
प्रतिबन्धादवान्नः ॥ चोत्कर्षे दाक्षानुवर्त्तेदोनादिनकार्यं ॥ अग्निहोत्रहोमनिषेधस्य तु अवान्तरयानेनरोदयस्या
नीपेक्षि ॥ एतयापुनराधेयसंमितयेष्ट्या ॥ गेहे ज्ञंसुहोतीतिवचनान्तर ॥ एवं दाह्निकेतावाशनादिनिषेधस्यानादौ
नमित्तत्त्वाद्दाशौचेदाहनापानंतरं प्रवृत्तिः ॥ अग्नौ त्वेवमेकादशाहकृपाते निर्वपेद्दाह्निष्पमाण इतिक्रिया

भा०
राम
५९

पीयीक्रियान्तुपपदे विहितया ८ चट् स्नुत्यादाश्रापर्याहि न रा॥ या गम्यते॥ दंडेन दाच यता त्यादिवाकैस्त दंशादानि वाह्मानिव्य
त्र पर्यानि विधीयं तद्धतिन तता॥ ज्ञानेतरं प्रवृत्तिनिषेधम्नां॥ एवमाहिताग्नेः क्रिन्तेदार्वग्नेनादघ्यादि तिनिषेधस्याधम
नानेतरं प्रवृत्तिः एवमग्निविद्धौतिन जवेदिरुस्य सोमयागेन रेप्रवृत्तिः॥ अग्निचिन्तामयधर्येना। नैसंस्कृतवान् ने
वयमेनाग्नेः संस्कारो या ८ वसोमप्रयोगममाप्यसे मरणानिवीति तदुत्तरमग्निचितत्वात्॥ ए[illegible]सा नीतो न कलैं वं
नद्धये दिव्यादानामुपनयाने नान्तरं प्रवृत्तिः॥ आगुपनयनास्त्वामध्वरवादन्न स्यादिति स्मृते:॥ म९ हापातका
दिनिषेधकानां सर्वदेति सिद्धे प॥ विधौने प्रवेक वा व्यत या तदर्थ ब्रते तस्तुतिनिदार्थत्वेनार्थवादानी [illegible]
वर्णयोः प्रामाण्यं॥ वायव्यं श्वेतमालभेतां भूतिकाम इति। किंचैवा युदेवता[illegible]श्वेतपशुकर्तृकयागभावनायाभूति
कामिकार्या पुरुषप्रवर्तयन्त्य ८ दू[illegible]यापासा[illegible]चार्थोचनायान्त प्रवृत्तिप्रतिबंधकीभूताजस्यनिवर्तिका
प्ररोचनां तदर्थां च स्तुतिमपेक्षते॥ तस्मिन्बो वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधा
वति स एवैनं भूतिं गमयतीत्यर्थवादः श्रुतः॥ स स्वार्थपरत्वे वैयर्थ्याज्जक्षणया दि प्रदेवतासौ [illegible]

राम
५९

गः स्थित्रपकल दातत्वात्परत्रा स्तु इतिस्तुवन् विध्य पेदित प्ररोचना ऽननेन वि घ्येकवाक्यतया तद्धो धितं धर्मत्रामाणी
नजते ॥ बर्हिषि रजतं न देयमिति निषेधोयद्यैरजतदानात्पुरुषं निवर्त्तयन्सोकुर्वापमायात निवर्हिष
तिवं धको साह मिवर्त्तकीदृषंतद पीयानि दामपेक्ष्यते ॥ तस्मान्नैवतो ॥ बर्हिषि रजतं दद्यात् ॥ घा स्त्वरास्यसंव
सराद्रुहेरोदनं नवतीत्यर्थवादः ॥ सो ऽरोदीत् यदरोदत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् ... तदेकवाक्यतया तद्धोधितं धर्मे प्रामा ॥ यानेनतेनजवेयर्थमेवास्तां केवलं कारणयास्तुति
निंदार्थत्वेनेति वाच्यं ॥ स्वा ध्यायविध्यध्यापितत्वेनानर्थक्यायोगात् ॥ तस्य च बहु प्रार्थत्वात् ॥ तथाहि ॥ स्वा
ध्यायो ध्येतव्य इत्ययमध्ययनविधेनतव्यप्रत्ययेन अध्ययनं कुर्यादिति वाक्येन भावनायां स्वाध्यायस्य कर्मत्वं गमय
ते ॥ तद्वाध्ययनंतया प्राप्यत्वं ॥ तेनाध्ययनेन स्वाध्यायेन ... प्राप्यत्वार्थः ॥ पुनर्थवत्स्य प्राप्यत्वायोगाद
ध्यारेते लौकिकत्वात्पुरुषार्थं वदन्वं कल्प्यते ॥ ... तेन ... येन ... कुर्यात् तत्कुर्यादिति ततः स्वाध्या
योवनेन पाकसत्ववमर्थज्ञानार्थत्वं तस्य लौकिकवर्त्मनि यो ... अर्थवत्त्वात् ॥ तदस्मिन्नवैद्ये फलादिषु

भा०
राम
६०

सामान्ये च्छितनियतकाल [redacted] पूर्णार्थत्वं हस्त्रिया घ भातसत्रादिवाक्यानां पारायणाद्युपयोगित्वमित्येवं कल्प्यते॥ न त्वदृष्टं॥
तेनाधीतेन स्वाध्यायेन यावत्सीमवफलवदर्थज्ञानं कुर्यादिति वाक्यार्थ इति वार्त्तिके र्थवाचिकरणे तत्रोक्तम्॥ मीमां
सारन्तो प्यधीतेन स्वाध्यायेन यज्ञं संसाद्धितं तद्भावयेदित्युक्तं॥ मिश्रास्तु न्यायरत्नमालायां स्वाध्यायसंस्कारेणाध्य
यनेन यच्छक्यते कर्तुं तत्कुर्यादिति बृहस्पतेर्मु-प्रध्ययनं करणव मेव वाक्यार्थं न केवलार्थसिद्धिरस्य प्रयोज
नं॥ इष्टं यच्छक्यते कर्तुं तत्सर्वं फलमिष्यत इत्यादिनाहुः॥ तव वेदोपरुत्वं॥ मुक्तं चेत स्वाध्यायस्य कर्मत्वानुपपत्ता
वपि पदसमूहत्वगताध्ययनस्य करणत्वाबाधायाध्येयनेन गुरुमुखो॥ रणान्यथारणरूपेण प्रहितिरूपं
कुर्यादित्युक्ते लोके शाब्दोच्चारणगोचर भवतो व्यवहारो पवित्रार्थज्ञानस्यैवाहे स्यत्वेन ज्ञातत्वात्तस्मिन्नेवाध्ये
कर्त्रिये सामर्थ्यो स्वाध्यायावाप्तोच्चारेक। जीते स्वाध्यायस्य फलं स्वाधनत्वं विना तदवाप्तोच्चारत्वानुपपत्तेः॥
तस्यापि तत्साधनत्वमपर्याप्तिप्रसक्ति॥ एवं चार्थिकिवाक्यार्थ चिज्ञानं तत्तुपादेयतया स्वाध्यायेकत्वविषयाश्रा
स्वांतरार्थेकरणोत्त्कासंगच्छते॥ दृष्टफलाध्ययनस्यानुजपाद्युपयोगित्वकल्पनाभिरेव प्रयोजनं॥ न चैवम

राम
६०

र्थज्ञानोपयोग्यत्वाभावात्तेनैव भाव्यत्वम् । स्त्विति वाच्यं ॥ यावत्संभवं पुरुषार्थं प्रत्यासत्तेरेव निस्वात् ॥ अर्थज्ञानस्य फल
त्वं पूर्वोपपादितत्वेऽपि स्वव्यतिरिक्तकत्त्वसंबंधं कर्माचेन कृतं पूर्वोपपा । स्थिते रत्रासंभवात् ॥ तेनाध्ययनेन
यावत्संभवमर्थज्ञानं कुर्यादिति वाक्यार्थ इति ॥ कथमित्याकांक्षायां ब्रह्मचर्यगुरुशुश्रूषादिनोपकृतस्ये
तिसंबध्यते ॥ तेषां च धर्माणामविभूत्स्माध्ययनस्वत्वेनाध्ययनस्वरूपोपकारित्वं नियमाज्जादृष्टमितिनि
यमः ॥ जपपारायणादिषु प्रयोगपद्धतिस्वरूपवेदत्वसिध्यर्थत्वं तद्गुणानां नियमस्य पत्वेऽपि अध्ययनस्य तिराग
केण ॥ एवं प्रकृत्याध्ययनविधिः सर्वोपाधिहीनो पुरुषप्रवर्त्तनार्थकत्वं गमयति ॥ प्रभीता विधयः पु
रुषं प्रवर्त्तयेयुः निषेधाः निवर्त्तयेयुरिति ॥ केनेत्यपेक्षायां प्रवर्त्तनाज्ञानेन निवर्त्तनाज्ञानेनेत्यव
संबध्यते प्रवर्त्तनाविषयाशा भावनाभावज्ञानं निवर्त्तनाया ॥ कथमित्याकांक्षायां प्रवर्त्तनाद्वेषाभ्यामुपलक्षि रा
तिसंबध्यते ॥ फलप्रतिषेधवत्वान्न्यायसाहाय्येन व्यक्तिभ्योपकारः प्रकरणस्य यथान्वितौ प्रवर्त्तनीविधिकार्यत्वे
नार्थवादाध्ययनैर्विधिर्बोधयति निषेधकार्यत्वेन निवर्त्तनीप्ररोचनादेमज्जनकयोग्यस्तुतिनिंद

निषेधसमांतिवर्त्तनाधर्त्वै

प्रा०
राम
६१

योऽसावनमपेक्ष्य मात्सौर्यवादान्नावे विधिनिषेधमवे वस्तु सा० धनत्वेन कल्प्यपति। यथोक्तं विध्युद्देशाद्येन
देशाद्वा कल्पयिष्यमहति॥ यथावसरं तावत्कपिंजलानालभेतेत्यादिषु विधिष्वर्थवादाभावाद्विधेस्तु तिरा
कृयोत्कल्पने ऽर्थवादसद्भावे तु तद्वैयर्थ्यपरिहाराय संनिहितविधिनिषेधैकवाक्यतानुसारेणाक
तितिदार्थत्वं॥ न द्दुणापाकल्पयति॥ ननु तद्दृष्ट्यनमदृष्टार्थं बोधयति॥ ज द्दुणापादयत्वेनाद्दष्ट
कल्पनातोलाभवात्॥ एवमर्थवादपदैर्थैर्वै बलद्दृणा॥ नच प्रतिपदं शाकल्यान्तोष्येव यतप्रणीति कुल
जर्नः॥ वाक्यार्थलक्षणाव देकस्यापेक्षलक्षणायाः कल्पनात्॥ तच्च वेतावत्प्रोक्तं सिद्धार्थानुवादिनोर्थवा
दापत्यावापुर्वैहि विष्टादेवतेत्यादयस्त्वस्यार्थसंबंधेन स्तुतिं लक्षयंति॥ येतु मानान्तरविरुद्धार्था
यथा यजमानः प्रस्तरो ऽग्निर्ज्योतिरित्यादयस्ते गौण्या स्वार्थसत्यत्वं प्रतिपद्य स्तुतिं लक्षयंति॥ गौणता
मस्त्वार्थनिष्ठ (गुणयोगेन त्वर्थान्तरे वृत्तिः गुणग्रहता सिद्धिरुदाति साद्रूप्यवशीसालम्भमञ्जगसमयन्नेवानस्
द्धे चा॥ तत्र यजमानप्रस्तरत्वत्तसिध्यान्त्यार्थबाधे त्वे यजमानशब्दः प्रस्तरे दर्भमुष्टौ गौणः॥ यजमा ६१